

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ

НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ
ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ
ЎЗУРИДАГИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ
ХОДИМЛАРИНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ
ЎУДУДИЙ МАРКАЗИ

2.2
МОДУЛ

ЎШЛАР БИЛАН ИШЛАШ ПСИХОЛОГИЯСИ ВА
МУЛОҚОТ МАДАНИЯТИ

ЎҚУВ – УСЛУБИЙ МАЖМУА

ТОШКЕНТ-2018

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ**

**НИЗОМИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ХОДИМЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ
ҲУДУДИЙ МАРКАЗИ**

**ЁШЛАР БИЛАН ИШЛАШ ПСИХОЛОГИЯСИ ВА МУЛОҚОТ
МАДАНИЯТИ МОДУЛИ БЎЙИЧА**

ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖУМА

Малака тоифа йўналиши: Ёшлар етакчилари

**Тингловчилар
контингенти:** умумий ўрта таълим
мактабларининг ёшлар
етакчилари

Тошкент – 2018

Мазкур ўқув-услугий мажмуа Халқ таълими вазирлигининг 2018 йил _____даги _____-сонли буйруғи билан тасдиқланган Ёшлар етакчилари ўқитувчиларининг малакасини ошириш тоифа йўналиши ўқув режаси ва дастури асосида тайёрланди.

Тузувчи:

Г.Елдашева - Низомий номидаги ТДПУ ҳузуридаги халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази “Педагогика, психология ва таълим технологиялари” кафедраси мудири

К.Алиева - Низомий номидаги ТДПУ ҳузуридаги халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш ҳудудий маркази “Педагогика, психология ва таълим технологиялари” кафедраси ўқитувчиси

Тақризчи:

Г.Шоумаров - Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлигининг Мурожаатлар билан ишлаш бўлими бошлиғи, психология фанлари доктори, профессор

Б.Абдуллаева – Низомий номидаги ТДПУ илмий ишлар бўйича проректори, п.ф.д., профессор

Ўқув-услугий мажмуа А.Авлоний номидаги Халқ таълими тизими раҳбар ва мутахассис ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти илмий кенгашининг 2018 йил _____даги _____ - сонли баённомаси билан маъқулланган ва нашрга тавсия этилган

МУНДАРИЖА

I. Ишчи дастур.....	4
II. Модулни ўқитишда фойдаланиладиган интерфаол таълим методлари.....	10
III. Назарий материаллар	18
IV. Амалий машғулот материаллари	40
V. Кейслар банки	67
VI. Мустақил таълим мавзулари.....	75
VII. Глоссарий	78
VIII. Адабиётлар рўйхати	85

The text is framed by two large, dark blue brackets, one on the left and one on the right, both opening towards the center.

ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 сентябрдаги “Халқ таълими тизимига бошқарувнинг янги тамойилларини жорий этиш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-3931-сонли қарорига мувофиқ, мазмун ва сифат жиҳатидан халқаро талабларга жавоб берадиган, илғор педагогик ва ахборот-коммуникация технологияларини қўллаган ҳолда янгиланган ўқув режалари ва дастурларига мувофиқ ишлаб чиқилган ўқув ва ўқув-методик адабиётларнинг янги авлодини тайёрлаш ва нашр этишни ташкил қилиш вазифалари белгилаб берилган. Шу билан бирга, педагог кадрларни танлаш, тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишнинг илғор ва шаффоф ташкилий-ҳуқуқий механизмларини жорий этиш тизимини янада такомиллаштириш тақозо этади.

Ишчи дастури Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли ва 2017 йил 5 июлдаги “Ёшларга оид давлат сиёсати самарадорлигини ошириш ва Ўзбекистон ёшлар иттифоқи фаолиятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги ПФ-5106 Фармонларида белгиланган демократик давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш борасидаги ислохотларда ёшлар фаоллигини ошириш билан боғлиқ бир қатор янги ва муҳим устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у замонавий талаблар асосида умумий ўрта таълим мактаблари амалиётчи психологлари малакасини ошириш жараёнларининг мазмунини такомиллаштириш ҳамда уларнинг касбий психологик фаолиятини самарасини оширишни назарда тутди.

“Ёшлар билан ишлаш психологияси ва мулоқот маданияти” модулининг ишчи дастури ёшлар етакчиларининг малакасини ошириш курсининг ўқув дастури асосида тузилган бўлиб, у ёшлар етакчиларига ёшлар билан иш олиб боришнинг психологиясини ҳамда улар билан мулоқот қилиш маданиятининг мазмун ва моҳиятини очиқ беради.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Модулнинг мақсади: ёшлар етакчиларининг ўқув – тарбия жараёнини ташкил этиш, бошқариш ва амалга оширишнинг назарий – амалий асосларини фаолиятига татбиқ этиш компетенцияларини ривожлантириш.

Модулнинг вазифаси:

– ёшлар билан амалга ошириладиган фаолиятнинг ижобий-эмоционал руҳда кечишига шарт-шароит яратиш учун зарур бўлган билим ва кўникмаларни шакллантириш;

– ёшлар билан олиб бориладиган мулоқот ва муносабат жараёнларини мустаҳкамлаш кўникмаларини ривожлантириш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билим, кўникма, малака ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

Тингловчи:

- ёшларнинг ёш даврига хос психологияси ҳақида;
- ҳар бир ёш даврining асосий фаолият турлари ҳақида;
- таълим ва тараққиёт жараёнининг психологик хусусияларини, таълим жараёни самарадорлигини таъминловчи омиллар ва улардан унумли фойдаланиш йўллари;
- билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш;
- педагогик ҳамкорлик психологияси ҳақида;
- тарбия жараёнининг психологик қонуниятлари ва бу соҳадаги муаммолар, изланишлар, янгилик ва ютуқлар ҳақида;
- ўқувчи-тарбияланувчилар гуруҳларидаги шахслараро муносабатларнинг хусусиятлари ҳамда жамоадаги психологик иқлим ва уни яхшилаш йўллари ҳақида **билиши**;
- турли эмоционал бузилиши ва хулқида оғишишлар мавжуд ўқувчиларга кўмаклашиш;
- жамоа аъзоларининг шахс хусусиятларини ва эмоционал ҳолатларини ҳисобга олган ҳолда, улар билан самарали мулоқот қилиш;
- низоли вазиятларда ўзини бошқара олиш;
- эмпатия, идентификация, рефлексия каби мулоқот механизмларини эгаллаш **малакаларини**;
- ўқувчилар билан юзага келадиган низоли вазиятларда ўзини бошқара олиш;
- эмпатия, идентификация, рефлексия каби мулоқот механизмларини эгаллаш **кўникмаларини**;
- ёшларнинг индивидуал хусусиятлари: ҳарактери, темпераменти, қобилиятлари, билиш жараёнлари каби хусусиятларини билиши;
- ўқувчи ёшлар билан ишлаш фаолиятининг моҳиятини, асосий вазифа усулларини;
- мактабдан ташқари таълимга қўйилган малака талабларининг мазмунига асосланган ҳолда ўқувчиларга психологик кўмак бериш;
- малака ошириш курсида ўзлаштирилган билим ва кўникмалардан касбий фаолиятда фойдаланиш **компетенцияларини** эгаллаши лозим.

Модулни ташқил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Ёшлар билан ишлаш психологияси ва мулоқот маданияти” ўқув модули назарий ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Назарий машғулотларда мактаб ёшидаги болаларнинг ёши ва мазкур ёш даврининг психологияси ҳақида маълумотлар берилади.

Амалий машғулотларда мактаб ёшидаги болаларнинг инқироз даврлари, ўқувчиларнинг қизиқишлари ва қобилиятлари инобатга олинади.

Машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, амалий машғулотлар, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар билан ишлаш ва бошқа интерактив таълим усулларида фойдаланиш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Ёшлар билан ишлаш психологияси ва мулоқот маданияти” ўқув модули мазмуни ўқув режадаги “Таълим-тарбия технологиялари ва жаҳон тажрибаси” ўқув модули билан узвий боғланган ҳолда фан ўқитувчиларининг касбий педагогик тайёргарлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Модулнинг таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар ёшлар билан ишлаш психологияси ва мулоқот маданияти усулларини ўрганиш, амалда қўллаш ва баҳолашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимооти

№	Мавзулар номи	Умумий соат	Жами аудитория соати	Назарий	Амалий	Қўчма машғулот	Мустақил таълим
2.3.1	Мактаб ёшидаги ўқувчилар психологияси ва ёш хусусиятлари	2	2	2			
2.3.2.	Ўқувчи шахсининг индивидуал хусусиятлари	2	2		2		

2.3.3.	Етакчининг мулоқот маданияти	4	2		2		2
	Жами:	8	6	2	4		2

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1–мавзу. Мактаб ёшидаги ўқувчилар психологияси ва ёш хусусиятлари (2 соат)

Ёш давлари классификацияси, ҳар бир ёш даврининг ўзига хослиги, янгиликлари. Ўқувчи шахсининг ривожланиш хусусиятлари. Ёш давларидаги ёш инкирозлари.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-амалий машғулот (2 соат):

Ўқувчи шахсининг индивидуал хусусиятлари.

Ўқувчиларни индивидуал типологик ва психологик хусусиятлари ва ўзлаштириш имкониятларига кўра дифференциал ёндашиш. Турли эмоционал бузилиши (гиперактивлик, агрессивлик, хавотирланиш) ва ҳулқида оғишиш мавжуд ўқувчиларни психологик хусусиятини ҳисобга олиш.

Ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятлари, қобилиятлари ва қизиқишларини инобатга олиш, уларни аниқлаш ва ривожлантириш.

2-амалий машғулот (2 соат):

Етакчининг мулоқот маданияти.

Ёшлар етакчисининг шахсий ва касбий хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда мулоқот маданиятини ривожлантириш.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларида фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);
- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилиятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий ҳулосалар чиқариш);
- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилиятини ривожлантириш).

БАҲОЛАШ МЕЗОНИ

№	Баҳолаш турлари	Максимал балл	Баллар
1.	Кейс топшириқлари	2	1.5 балл
2.	Мустақил иш топшириқлари		0.5 балл

МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўллари топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Намуна: Ўқувчи шахси ривожланишида ва ўқитишида дифференциал ёндашувнинг SWOT таҳлилини ушбу жадвалга туширинг.

S	Ўқувчи шахси ривожланишида ва ўқитишида дифференциал ёндашувнинг кучли томонлари	Ўқувчиларнинг ўзлаштиришини яхшилаш Таълимга мослашишдаги қийинчиликларни аниқлаш
W	Ўқувчи шахси ривожланишида ва ўқитишида дифференциал ёндашувнинг кучсиз томонлари	Бирор топшириқни бажаришда муваффақиятсизлик рўй берганда унга қизиқишнинг кўпинча камайиши
O	Ўқувчи шахси ривожланишида ва ўқитишида дифференциал ёндашувнинг имкониятлари (ички)	Муваффақият ва муваффақиятсизлик кетма кет рўй берганда муваффақиятга муболағали баҳонинг берилиши
T	Тўсиқлар (ташқи)	Вақт танқислиги шароитида муаммоли мазмундаги топшириқни бажаришда иш самарадорлиги одатда пасайиши

2. “Хулосалаш” (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли ҳарактеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айни пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилят ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда ўқувчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

Тренер-ўқитувчи иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

Тренинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчилар таништирилади, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари тушурилган тарқатмалар берилади;

Ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзади;

Ҳар бир гуруҳ ўз тақдимотини ўтказади, тренер томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади.

намуна:

Анънавий, компетенциявий ва дифференциал ёндашув					
Анънавий		Компетенциявий		Дифференциал	
Афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	Камчилиги	афзаллиги	камчилиги
Хулоса:					

3. “Кейс-стади” методи

“Кейс-стади” - инглизча сўз бўлиб, (“case” – аниқ вазият, ҳодиса, “stadi” – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетида амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибида қўлланилган. Кейсда очиқ ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига қуйидагиларни камраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс методи” ни амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш	✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда қўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

Кейсни бажариш босқичлари ва топшириқлар:

- Кейсдаги муаммони келтириб чиқарган асосий сабабларни белгиланг (индивидуал ва кичик гуруҳда).
- Мобил иловани ишга тушириш учун бажариладагина ишлар кетма-кетлигини белгиланг (жуфтликлардаги иш).

4. “ФСМУ” методи

Методнинг мақсади: Мазкур метод иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мустақил ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур методдан маъруза машғулотларида, мустақамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Методни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;
- ҳар бир иштирокчига ФСМУ методининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдимот қилинади.

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

5. “Ассесмент” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод таълим олувчиларнинг билим даражасини баҳолаш, назорат қилиш, ўзлаштириш кўрсаткичи ва амалий кўникмаларини текширишга йўналтирилган. Мазкур техника орқали таълим олувчиларнинг билиш фаолияти турли йўналишлар (тест, амалий кўникмалар, муаммоли вазиятлар машқи, қиёсий таҳлил, симптомларни аниқлаш) бўйича ташҳис қилинади ва баҳоланади.

Методни амалга ошириш тартиби:

“Ассесмент” лардан маъруза машғулотида талабаларнинг ёки қатнашчиларнинг мавжуд билим даражасини ўрганишда, янги маълумотларни баён қилишда, семинар, амалий машғулотларда эса мавзу ёки маълумотларни ўзлаштириш даражасини баҳолаш, шунингдек, ўз-ўзини баҳолаш мақсадида индивидуал шаклда фойдаланиш тавсия этилади. Шунингдек, ўқитувчининг ижодий ёндашуви ҳамда ўқув мақсадларидан келиб чиқиб, ассесментга қўшимча топшириқларни киритиш мумкин.

Намуна. Ҳар бир катакдаги тўғри жавоб 5 балл ёки 1-5 балгача баҳоланиши мумкин.

Тест

- Ўсмирлик даври яна қандай номланади?
- А. ўтиш даври
- В. оғир давр
- С. инқироз даври

Қиёсий таҳлил

- Ўсмирлик даври кўрсаткичларини таҳлил қилинг?

Тушунча таҳлили

- Ўсмирлик даврини изоҳланг.

Амалий кўникма

- Ўсмирлик даври психологиясининг ўзига хослигини нималардан иборат?

6. “Тушунчалар таҳлили” методи

Методнинг мақсади: мазкур метод талабалар ёки қатнашчиларни мавзу бўйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу бўйича дастлабки билимлар даражасини ташҳис қилиш мақсадида қўлланилади. Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулоти қоидалари билан таништирилади;

- ўқувчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- ўқувчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тугри ва тулиқ изоҳини уқиб эшиттиради ёки слайд орқали намойиш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тугри жавоблар билан узининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Намуна: “Модулдаги таянч тушунчалар таҳлили”

Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони англатади?	Қўшимча маълумот
Таълим		
Билиш		
Зехн		
Ақл		
Дидактика		
Медитация		
Назарий тафаккур		

Изоҳ: Иккинчи устунчага қатнашчилар томонидан фикр билдирилади. Мазкур тушунчалар ҳақида қўшимча маълумот глоссарийда келтирилган.

7. Венн диаграммаси методи

Методнинг мақсади: Бу метод график тасвир орқали ўқитишни ташкил этиш шакли бўлиб, у иккита ўзаро кесишган айлана тасвири орқали ифодаланади. Мазкур метод турли тушунчалар, асослар, тасавурларнинг анализ ва синтезини икки аспект орқали кўриб чиқиш, уларнинг умумий ва фарқловчи жиҳатларини аниқлаш, таққослаш имконини беради.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар икки кишидан иборат жуфтликларга бирлаштириладилар ва уларга кўриб чиқиладиган тушунча ёки асоснинг ўзига хос, фарқли жиҳатларини (ёки акси) доиралар ичига ёзиб чиқиш таклиф этилади;
- навбатдаги босқичда иштирокчилар тўрт кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштирилади ва ҳар бир жуфтлик ўз таҳлили билан гуруҳ аъзоларини таништириладилар;

- жуфтликларнинг таҳлили эшитилгач, улар биргалашиб, кўриб чиқиладиган муаммо ёхуд тушунчаларнинг умумий жиҳатларини (ёки фаркли) излаб топадилар, умумлаштирадилар ва доирачаларнинг кесишган қисмига ёзадилар.

8. “Блиц-ўйин” методи

Методнинг мақсади: ўқувчиларда тезлик, ахборотлар тизмини таҳлил қилиш, режалаштириш, прогнозлаш кўникмаларини шакллантиришдан иборат. Мазкур методни баҳолаш ва мустаҳкамлаш мақсадида қўллаш самарали натижаларни беради.

Методни амалга ошириш босқичлари:

1. Дастлаб иштирокчиларга белгиланган мавзу юзасидан тайёрланган топшириқ, яъни таркатма материалларни алоҳида-алоҳида берилади ва улардан материални синчиклаб ўрганиш талаб этилади. Шундан сўнг, иштирокчиларга тўғри жавоблар таркатмадаги «якка баҳо» колонкасига белгилаш кераклиги тушунтирилади. Бу босқичда вазифа якка тартибда бажарилади.

2. Навбатдаги босқичда тренер-ўқитувчи иштирокчиларга уч кишидан иборат кичик гуруҳларга бирлаштиради ва гуруҳ аъзоларини ўз фикрлари билан гуруҳдошларини таништириб, баҳслашиб, бир-бирига таъсир ўтказиб, ўз фикрларига ишонтириш, келишган ҳолда бир тўхтамга келиб, жавобларини «гуруҳ баҳоси» бўлимига рақамлар билан белгилаб чиқишни топширади. Бу вазифа учун 15 дақиқа вақт берилади.

3. Барча кичик гуруҳлар ўз ишларини тугатгач, тўғри ҳаракатлар кетма-кетлиги тренер-ўқитувчи томонидан ўқиб эшиттирилади, ва ўқувчилардан бу жавобларни «тўғри жавоб» бўлимига ёзиш сўралади.

4. «Тўғри жавоб» бўлимида берилган рақамлардан «якка баҳо» бўлимида берилган рақамлар таққосланиб, фарқ булса «0», мос келса «1» балл қуйиш сўралади. Шундан сўнг «якка хато» бўлимидаги фарқлар юқоридан пастга қараб қўшиб чиқилиб, умумий йиғинди ҳисобланади.

5. Худди шу тартибда «тўғри жавоб» ва «гуруҳ баҳоси» ўртасидаги фарқ чиқарилади ва баллар «гуруҳ хатоси» бўлимига ёзиб, юқоридан пастга қараб қўшилади ва умумий йиғинди келтириб чиқарилади.

6. Тренер-ўқитувчи якка ва гуруҳ хатоларини тўпланган умумий йиғинди бўйича алоҳида-алоҳида шарҳлаб беради.

7. Иштирокчиларга олган баҳоларига қараб, уларнинг мавзу бўйича ўзлаштириш даражалари аниқланади.

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1 мавзу: Мактаб ёшидаги ўқувчилар психологияси ва ёш хусусиятлари

Режа

1. Ўқувчиларнинг индивидуал психологик хусусиятлари.
2. Ёш давлари классификацияси ва ёш инқирозлари.
3. Турли ёш давларида шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар.

Таянч тушунчалар: билиш жараёнлари, билиш соҳаси, темперамент, характер, қобилият, ёш давлари, ёш инқирозлари, шахс, ёшга оид психологик хусусиятлар, етакчи фаолият.

1. Шахснинг индивидуал психологик хусусиятлари.

Психология-лотинча «псюхе» - рух, жон, «логос» - фан, таълимот деган сўзлардан олинган бўлиб, рух, жон ҳақидаги фан деган маънони англатади. Психология фанига бериладиган таърифлар ҳам жуда хилма-хил бўлиб, шулардан айримларини кўриб чиқадиган бўлсак фактлар, уларнинг қонуниятлари ва психика механизмлари ҳақидаги фандир.

Кўриниб туриптики, барча таърифларда ҳам психика ҳақида сўз бормокда. Хўш, психика нима?

Психика лотинча *псюхе* сўзидан келиб чиққан бўлиб, рух, жон деган маънони билдиради. Психика сезги, идрок, тафаккур, ҳиссиёт, ирода, хотира ва бошқа шу каби тушунчалар билан гуруҳларга ажратилиб, ҳаммаси биргаликда кишининг психикаси, кишининг ички дунёси, унинг руҳий ҳаёти ва ҳоказолар деб ҳам аталадиган тушунчаларни ҳосил қилади. Бундан ташқари биз амалиётда психик ҳодисалар, руҳий ҳодисалар деган ибораларга ҳам жуда кўп дуч келамиз.

Шахс психик жараёнлари:

Билиш соҳаси: диққат, нутқ, фаолият;

Билиш жараёнлари: сезги, идрок, хотира, тасаввур, тафаккур;

Эмоционал-иродавий соҳаси: эмоция, ирода;

Индивидуал-психологик хусусиятлари: темперамент, характер, қобилият.

Билиш соҳаси

Диққат — идрокнинг у ёки бу объектга ихтиёрий йўналтирилиши.

Нутқ — бу муаян қоидалар асосида яратилган тил органи орқали инсоний мулоқотни тарихий шаклланган формаси. Нутқ жараёни бир томондан фикрларни лингвистик воситалар билан шакллантирилиши, иккинчи томондан эса тилшунослик конструкциялари ва уларнинг тушунчаларини идрок этишни назарда тутди.

Фаолият — бу субъектнинг (тирик мавжудотнинг) объект билан (атрофдаги борлик) фаол ҳамкорлик жараёнидир. Воқеликка нисбатан фаол муносабат билдиришнинг шундай бир шаклидирки, у орқали киши билан уни қуршаб турган олам ўртасида реал боғланиш ҳосил қилинади.

Билиш жараёнлари:

Сезги— одамнинг реал ёки абстракт объектларга субъектив муносабатини ифодаловчи ҳиссий жараёни. Сезги деб сезги аъзоларимизга бевосита таъсир этиб турган нарса ёки ҳодисаларнинг айрим сифат ва хоссаларининг онгимизда акс эттирилишига айтамыз.

Идрок - Сезги аъзоларига бевосита таъсир этиб турган нарса ва ҳодисаларнинг киши онгида бутунлигича акс эттирилиши идрок дейилади. Идрокнинг сезгидан фарқи, нарсаларни умумлашган ҳолда, унинг ҳамма хусусиятлари билан биргаликда акс эттирилишидир.

Хотира — Индивиднинг ўз тажрибасини эсда олиб қолиши, эсда сақлаши ва кейинчалик уни яна эсга тушириши хотира деб аталади.

Тасаввур (грек. φαντασία — «тасаввур») — индивид ёки гуруҳ жамоаси томонидан реаликка тўғри келмайдиган, лекин уларнинг орзу истакларини билдирадиган жараён.

Тафаккур — Тафаккур воқеликни умумлаштирилган ҳолда, қонуний боғланишларни сўз ва тажриба воситасида акс эттиришдир. Нарса ва ҳодисалар ривожланиш қонуниятларини аниқлаш билан одам, табиат ва кишилиқ жамияти тараққиётини бошқариш имкониятига эга бўлади.

Шахснинг ҳиссий иродавий соҳаси:

Ҳиссиёт (лот. emotio — ҳаяжонлантираман) —объектив дунёдаги мавжуд ёки номаълум бўлган вазиятларга субъектив баҳоловчи муносабатни ифода этади .

Ирода —инсоннинг фикрлаш жараёнлари орқали қарор қабул қилиши, ҳамда қабул қилинган қарор асосида ўз ҳаракатларини йўналтириш.

Шахснинг индивидуал хусусиятлари деганда шахснинг бир биридан фарқ қилишига имкон берадиган қуйидаги хусусиятлари тушунилади: темперамент, ҳарактер, қобилият.

Темперамент лотинча **temperamentum** - нарсаларнинг тегишли нисбати деган сўздан олинган. Темперамент ҳақида дастлаб эрамиздан олдинги V асрда яшаган врач Гиппократ, эрамиздан олдинги II асрда яшаган Гален, X асрда яшаган Ибн Сино ва бошқалар ўз қарашларини билдирганлар. Гален биринчи бўлиб темпераментнинг кенгайтирилган таснифини бериб, унинг 13 турини санаб ўтган. Кейинроқ ватандошимиз Ибн Сино темпераментни мизож деб атаб, унинг иссиқ ва совуқ турини, бу одамнинг ранги, қонининг миқдори, қуюқ ёки суюқлигига боғлиқлигини айтган. Ҳозирги кунда темперамент олий

нерв тизими ва унинг хиллари билан боғлиқлиги асос қилиб олиниб, 4 типи борлиги қабул қилинган.

Бу ҳолда темпераментнинг антик давр классификациясига номи билан ўхшаш бўлиши қабул қилинган.

Сангвиник - қон сўзи билан боғлиқ бўлиб, серҳаракат, кучли таъсирланиш, мувозанатсиз бўлиш назарда тутилади. ҳаракатчан, мувозанатли тип. Янги шарт шароитга тез мослашади, тез ишга киришиб тез совийди, ўз ўрнини, ролини тез алмаштиради, беғараз, кек сақламайдиган тип. («Бир қоп ёнғоқ»).

Холерик - сариқ ўт организмда устун миқдорда бўлиши асос қилиб олиниб, таъсуротни тез қабул қилиб олиш, кучли кўзғолиш, терисига сиғмайдиган шошқалоқ одам хусусияти ҳисобланади. «Жанговар, жўшқин, осон ва тез таъсирланадиган тип». (И. П. Павлов). Чакқон, тез ҳаракат қилади, қаттиқ ва тез гапиради, ўзини тутиб туриши қийин, базан хато жавоб қайтаради.

Флегматик - организмда шилимшиқ модда флегма миқдори кўплиги билан ифодаланади. Бу типдаги одам таъсуротни бир мунча секин қабул қилади, ишга шошилмай киришади, лекин ишни пухта, охирига етказиб бажаришга лаёқатли тип. Ҳиссиётлари секин пайдо бўлади, аммо барқарор ва давомли бўлади. У вазмин ва ювош, унинг жаҳлини чиқариш қийин, лекин жаҳли чиқса тўхтатиш ҳам қийин, қасоскор, гиначи.

Меланхолик - қора ўт миқдори билан боғлиқ деб ҳисобланади. Бу типдаги одам «оғир карвон», «тепса тебранмас», атрофида содир бўлаётган ҳодисаларга ва одамларга лоқайд, «дунёни сув босса, тупиғига чиқмайдиган» тип. Антик давр психологиясидаги бу турлар кейин яна кўп марта тадбиқ қилиниб, яна шу тўрт тип номи сақланиб қолган. Реакциялари кўпинча кўзғовчининг кучига тўғри келмайди, лоқайд, ланж, ўзини тез йўқотиб қўяди, бирор ишда ташаббускорлик кўрсатмайди. Ҳиссиётлари жуда секин пайдо бўлади.

Ҳарактер ва унинг хиллари. Ҳарактер - зарб қилиш, белги, тамға маъноларини англатади. Шахснинг индивидуаллиги психик жараённинг ўтиш хусусиятларида (яхши хотира, хаёл, зеҳни ўткирлик ва ҳ.к.) ва темперамент хусусиятларида намоён бўлади. Ҳарактер – шахснинг муомалада таркиб топадиган ва намоён бўладиган барқарор индивидуал хусусиятлари бўлиб, индивид учун типик хулқ-атвор усуллари юзага келтиради.

Ҳарактер хусусиятлари – эътиқод, ҳаётга қараш ва шахс йўналиши билан бир эмас. Ҳарактер таркиб топишида теварак атроф - муҳитга, ўзига, бошқаларга муносабатда бўлиши катта аҳамиятга эга.

Кишининг характери, биринчидан, у бошқа одамларга қандай муносабат билдираётганида намоён бўлади.

Иккинчидан, кишининг ўзига муносабатида - обрўталаблик ва ўз қадрини хис қилиш ёки камтарлик.

Учинчидан - ҳарактер кишининг ишга муносабатида намоён бўлади (виждонлилик, маъсулият, ишчанлик, жиддийлик).

Тўртинчидан - характер кишининг нарсаларга муносабатида намоён бўлади. (Нарсаларига, кийимига ва ҳоказо).

Характер хислатлари ичида энг устун кўзга ташланадиган хусусиятлар мажмуи характер акцентуацияси дейилади. (Сурбетлик, молпарастлик, виждонсизлик ростгўйлик, ёлғончилик, сахийлик, очкўзлик, дилкашлик ва ҳоказолар).

Характер акцентуациясига қараб одамларни қуйидагича фарқлаш мумкин: интроверт тип - одамови, ичимдагини топ, бошқалар билан тил топишга қийналадиган тип, экстрверт тип - ҳис хаяжонга берилганлик, кўп гапирадиган, мақтанчоқ, кўп нарсага беқарор қизиқадиган тип. Бошқариб бўлмайдиган тип – оралик тип (амбоверт), гайритабиий, сунъий қиликлар, эътирозларга муросасизлик, баъзан ўринсиз шубҳаланиш билан қараш. ўз салбий қиликларини била туриб давом эттириш - худбинликнинг олий шакли.

Характернинг экстрверт ва интроверт типларини фанда Карл Густав Юнг ажратган.

Қобилият ва унинг хиллари. Қобилиятлар кишининг шундай психологик хусусиятларидирки, билим, кўникма, малакалар орттириш шу хусусиятларга боғлиқ бўлади. Шу хусусиятлар мазкур билим, кўникма ва малакаларга тааллуқли бўлади. Малакалар, кўникма ва билимларга нисбатан қобилиятлари қандайдир имконият сифатида намоён бўлади.

Қобилиятлар билим, малака ва кўникмаларнинг ўзида кўринмайди, балки уларни эгаллаш динамикасида намоён бўлди.

Қобилият структураси конкрет фаолият тури билан белгиланади. Бир фаолиятга бир неча қобилият кириши мумкин. Масалан, педагогик фаолиятга педагог одоби, кузатувчанлик, болани севиш, талабчанлик ва ҳоказолар киради. Шулардан бири етакчи, қолганлари ёрдамчи фазилатлар бўлиши мумкин. Киши қобилияти унинг ёрдамчи, қўшимча фазилатларига боғлиқ ёки шундай деб қаралиши мумкин. Масалан, бир одам ўз ишини пухта, мазмунли уддалайди, лекин артистлик, нотиклик, санъатини яхши эгалламагани (яъни, ёрдамчи фазилатга эга эмаслиги) учун ўзини кўрсата олмайди, иккинчи бир одам ишни шунчаки уддаласа ҳам уни кўз-кўз қила олади, ўзини истеъдод эгаси қилиб кўрсата олади.

Одамларни қобилиятига қараб типларга ажратиш муаммоси жуда мураккаб. Бирида махсус, бирида умумий сифат устунлик қилиши мумкин. И. П. Павлов қобилиятга қараб одамларни 3 типга бўлади: «Фикрловчи тип», «Бадий тип», «Ўртача тип». Бунда одамдаги икки сигнал тизими нисбатини ҳисобга олади.

Бадий тип учун бевосита таъсурот, жонли тасаввур, эмоция таъсирида пайдо бўладиган образлар ёрқинлиги хосдир.

Фикрловчи тип учун мавҳумлик, мантиқий тузилмалар, назарий мулоҳазалар устунлиги хосдир.

Қобилиятлар тараққиётининг юксак босқичи истеъдод деб аталади. Истеъдод бу кишига қандайдир мураккаб меҳнат фаолиятини муваффақиятли, мустақил ва оригинал тарзда бажариш имконини берадиган қобилиятлар мажмуасидир. Истеъдодларнинг уйғониши ижтимоий шарт-шароитларга

боғлиқдир. Масалан, бозор иқтисодиёти «ҳаммани тижоратчи қилиб юбормоқда».

Алоҳида олинган, якка қобилиятни гарчи у тараққиётнинг жуда юксак даражасига эришган ва ёрқин ифодаланган бўлса ҳам истеъдод билан тенглаштириб бўлмайди. Хотира, ақлнинг эпчиллиги, қўллаш кўламининг кенглиги истеъдодга йўл очади. Бу сингари сифатларни машҳур одамлар фаолияти мисолида кўрамыз.

2. Ёш даврлари классификацияси ва ёш инқирозлари.

Ёш даврлари муаммосини ўрганиш кўпгина оимларни қизиқтириб келган муаммолардандир. Л.С.Выготский биринчилардан бўлиб шахс онтогенетик ривожланишини даврлаштиришда тарихийлик тамойилига амал қилиш лозимлигини таъкидлаган. Унинг фикрича, болалик – бу мураккаб ижтимоий маданий ҳодиса бўлиб, табиатан тарихий келиб чиқиш характерига эга.

Л.С.Выготский инсон умрини даврлаштиришда ёш инқирозларини асос қилиб олган ва қуйидаги босқичларга бўлган:

- туғилгандаги инқироз
- бир ёш инқироzi
- уч ёш инқироzi
- 7 ёш инқироzi
- 13 ёш инқироzi
- 17 ёш инқироzi.

Д.Б.Элкониин эса даврлаштиришда етакчи фаолиятга урғу беради:

Босқичлар	Даврлар	Хронологик ёш	Етакчи фаолият тури	Фаолият типи	Ривожланишдаги ўзига хослик
Илк болалик	Чақалоқлик	0-1 ёш	Бевосита-эмоционал мулоқот	Айрим фаолиятнинг ижтимоий-мотивацион томони ривожланади, муносабатлар тизими, мотивлар шаклланади	Мотивацион – эҳтиёжлар соҳаси
	Илк болалик даври	1-3 ёш	Предметли фаолият	Фаолиятнинг операцион томони ривожланади	Интеллектуал-билиш соҳаси
Болалик	Мактабгача тарбия ёши	3-7 ёш	Ролли ўйин	Айрим фаолиятнинг	Мотивацион – эҳтиёжлар соҳаси

				ижтимоий-мотивацион томони ривожланади, муносабатлар тизими, мотивлар шаклланади	
	Кичик мактаб ёши	7-10 ёш	Таълим	Фаолиятнинг операцион томони ривожланади	Интеллектуал-билиш соҳаси
Ўсмирлик	Ўсмирлик	11-15 ёш	Тенгдошлар билан интим-шахсий мулоқот	Айрим фаолиятнинг ижтимоий-мотивацион томони ривожланади, муносабатлар тизими, мотивлар шаклланади	Мотивацион – эҳтиёжлар соҳаси
	Илк ўспиринлик	15-17 ёш	Ўқув – касбий фаолият	Фаолиятнинг операцион томони ривожланади	Интеллектуал-билиш соҳаси

Э.Эриксоннинг психосоциал давраштираш босқичларида маълум бир хисларга асосланилган ва улар қуйидагилар:

1. Гўдаклик даври (туғилгандан 1 ёшгача): ишонч/ишончсизлик. Бу хислар она меҳри ва ғамхўрлигининг қай даражадалиги билан боғлиқ. Агар оилада эмоционал дискомфорт кузатилса болада ишончсизлик ҳисси устунлик қила бошлайди.

2. Илк болалик (1-3 ёш): автономия/уят ва шубҳа. Бола жамиятда қабул қилинган нормаларга дуч кела бошлаши натижасида унда “Мен қила оламан”, “Мен ўзим” ёки унинг акси бўлган кечинмалар юзага кела бошлайди.

3. Ўйин даври (3-6 ёш): ташаббускорлик/айбдорлик. Бола ролли ўйинлар орқали ижтимоий тажрибани ўзлаштира бошлайдилар. Ўйин жараёнини ташқил этишда боланинг ташаббусини катталар томонидан қўллаб-қувватланиши ёхуд қаттиқ танқид қилиниши мазкур хисларни шаклланишига олиб келади.

4. Мактаб ёши (7-12 ёш): меҳнатсеварлик/нотўлиқлик. Таълим ва ўз устида ишлаш етакчилик қилади. Тенгдошлари орасидаги мавқеи ва шахслараро муносабатлари унинг шаклланишига ўз таъсирини ўтказди.

5. Ўспиринлик (12-13 ёшдан 19-20 ёшгача): эго-идентификация / роллар алмашинуви. Бу давр “Мен кимман?”, “Мен қаерга кетяпман?”, “Ким бўлишни истайман?” каби саволларга бирин-кетин жавоб излашни бошлайди ва

қадриятлар тизими шаклланади.

6. Ёшлик (20-25 ёш): яқинликка интилиш / изоляция. Бу давр касбий фаолият ва оилавий ҳаётнинг бошланиши билан характерланади.

7. Етуклик (26-64 ёш): самарадорлик / инертлик. Ижтимоий ҳаёт тарзи, катталарга ғамхўрлик, оилавий турмуш, касбий муваффақият кабилар билан белгиланади.

8. Кексалик (65 ёшдан юқори): яхлит эго / кўнгил қолиши. Нафақага чиқиш инқироzi ва яқин кишисини йўқотиш кабилар билан белгиланади.

Ёш давлари	Эркакларда	Аёлларда
Чақалоклик	1 — 10 кун	1 — 10 кун
Эмизиклик даври	10 кундан 1 ёшгача	10 кундан 1 ёшгача
Илк болалик	1 — 2 ёш	1 — 2 ёш
Болаликнинг 1-даври	3 — 7 ёш	3 — 7 ёш
Болаликнинг 2-даври	8 — 12 ёш	8 — 11 ёш
Ўсмирлик даври	13 — 16 ёш	12 — 15 ёш
Ўспиринлик даври	17 — 21 ёш	16 — 20 ёш
Ўрта етуклик даври:		
биринчи босқич	22 — 35 ёш	21 — 35 ёш
иккинчи босқич	36 — 60 ёш	36 — 55 ёш
Кексалик даври	61 — 75 ёш	56 — 75 ёш
Қарилик даври	76 — 90 ёш	76 — 90 ёш
Узоқ умр кўрувчилар	90 ёшдан ортиқ	90 ёшдан ортиқ

Болаларда кечаётган ёш даврига хос хусусиятлар

Мактабга бориш болаларнинг ҳаётида жуда катта воқеадир. Мактаб ҳаёти болаларга янги бир дунёни очиб беради. Мактаб даврида болаларнинг асосий фаолиятлари ўзгаради. Энди болаларнинг асосий фаолиятлари, асосий вазифаси ва ижтимоий бурчи ўқиш бўлиб қолади.

6-7 ёшли болалар учун янги фаолият бўлган ўқиш улардан янги сифат, янги хусусиятларга эга бўлишларини талаб этади. Ўқиш фаолияти учун болаларда барқарор диққат, ўткир зеҳн, мустақиллик, ишчанлик ва батартиблик хислатлари бўлиши керак. Боғчадан мактабга ўтишлари натижасида катталар билан бўлган муносабатларида ҳам бирмунча ўзгариш юз беради. Болаларнинг

мактабга ўтишлари, уларнинг яслидан боғчага ўтишларига қараганда мураккаб босқичдир. Шунинг ҳам назарда тутиш керакки, бола мактабга ўтиши билан унинг ижтимоий ҳолатида ҳам ўзгариш рўй беради. Чунончи мактаб ёшига яқинлашган болалар боғчада “катта” деб ҳисобланар эдилар. Мактабга ўтгач, улар яна “енг кичкиналар” қаторига тушиб қоладилар.

Болаларнинг мактабга ўтишлари билан юзага келадиган ана шундай жиддий ўзгаришларни назарда тутиб, уларни мактабдаги янги ҳаётга ҳар томонлама тайёрлаш керак.

Етти ёшга тўлиш даври гўдакликнинг тугаши даврига тўғри келади. Худди ана шу даврдан бошлаб болаларда ўз-ўзини англаш таркиб топа бошлайди. Шунинг учун болаларнинг етти ёшга тўлган давридан бошлаб тизимли суратда ўқитишга ўтиш мақсадга мувофиқдир. К.Д.Ушинскийнинг фикрича боланинг мактабдаги ўқиш фаолиятига тайёрлиги айрим психик жараёнларнинг тараққиёт даражаси билан эмас балки бола шахсининг умумий тараққиёт даражаси билан аниқланади.

Ўсмирлик даври инсонни болаликдан - ёшликка ўтувчи ва ўз навбатида бошқа даврлардан ўзининг нисбатан кескинроқ, мураккаброқ кечиши билан фарқланиб турувчи даврдир. Бу давр тахминан болаларнинг 5-8-синфларда ўқиш пайтларига тўғри келади ва 11-12 ёшдан 14-15 ёшгача бўлган давр оралиғида кечади. Айрим болаларда бу давр 1-2 йил эртароқ ёки кечроқ кузатилиши ҳам мумкин.

Ўсмирлик даври айрим махсус психологик адабиётларда “ўтиш даври”, “оғир давр”, “инқироз даври” каби номлар билан ҳам аталади. Бу даврнинг “оғирлиги”, “кескинлиги”, “мураккаблиги” нималар билан асосланади?

Ўсмирлик даврининг оғир, мураккаб давр эканлиги кўплаб психологик, физиологик, ижтимоий омиллар билан боғлиқ. Бу даврда ривожланишнинг барча жиҳатлари: жисмоний, ақлий, ахлоқий, ижтимоий ва шу кабиларнинг мазмун моҳияти ҳам ўзгаради. Бу даврда ўсмир ҳаётида, унинг руҳияти, организмнинг физиологик ҳолатларида, унинг ижтимоий ҳолатида жиддий ўзгаришлар содир бўлади. Аксарият ҳолатларда уларда бир-бирига қарама-қарши бўлган турли хил анъаналар кузатилади. Бу даврга келиб бола энди “бола” эмас ва шу билан бирга ҳали “катта” ҳам эмас. Унинг ўз-ўзига ва атрофдагиларга нисбатан бўлган муносабатлари бутунлай бошқача ҳарактер кашф этиб боради. Унинг қизиқишлари тизими, ижтимоий йўналганлиги қайтадан шаклланади, ўз-ўзини англаши, баҳолаши, қадриятлари ўзгаради. Унинг учун ўз “мен”и ва шу “мен”нинг аҳамияти ортади.

Ўсмир организмида рўй берадиган ўзгаришлар шундан иборатки, бола ривожланишининг айна шу даврида биологик, физиологик етуклиги борасида туб ўзгаришлар амалга ошади. Физиологик ривожланиш ва жинсий балоғатга

етиш жараёнининг янги босқичи бошланади.

Жинсий балоғатга етиш ва жисмоний ривожланишдаги ўсиш ўсмир руҳиятида янги психологик тузилишларнинг юзага келишида муҳим аҳамиятга эга. Биринчидан, бу ўсмир учун жуда сезиларли бўлган ўзгаришлар бўлиб, улар ўсмирнинг катта бўлганини ҳис қилишининг юзага келишининг объектив манбаси бўлиб хизмат қилади (унинг асосида ўсмир ўзининг катталарга ўхшашлигини ҳис қилади). Иккинчидан, жинсий балоғатга етиш бошқа жинс вақилига қизиқишни ривожлантиради, янги кечинма, ҳиссиёт, туйғуларни юзага келтиради. Ўсмирнинг ички бандлиги ва янги таассуротлар, кечинмаларга муносабати даражаси уларнинг ўсмир ҳаётидаги ўрни кенг ижтимоий шароитлар билан, ўсмир ҳаётининг конкрет индивидуал шароитлари, унинг тарбияси ва мулоқоти хусусиятлари билан белгиланади.

Ўсмирлик даврининг характерли хусусиятларидан яна бири - бу даврда ўсмирларда кузатиладиган ўсмирлик автономияси ҳолатидир. Ўсмирлик автономиясининг ҳуқуқий автономия, эмоционал автономия, мақоний автономия каби турлари фарқланади.

Юқорида келтириб ўтилган ҳуқуқий автономия айна вақтда бола ўсмирлик ёшига етиши билан унга қатор ҳуқуқий имкониятлар берилиши билан характерланади. Бу даврда бола юридик шахс ҳисобланиб, овоз бериш ҳуқуқига эга бўлади. Мабодо бу даврда ўсмир ота-онаси ажралиб кетгудек бўлса, бу ҳолатда ўсмирнинг қаерда ва ким билан қолиши бола хоҳишига қараб ҳал этилади. Шунингдек бола бу даврда ўз имкониятидан келиб чиққан ҳолда расмий равишда жисмоний меҳнат билан шуғулланиши ҳам мумкин. Лозим бўлса улардан ўз хатти-ҳаракати, қилиқлари учун жавоб бериши ҳам талаб қилинади. Шу каби ҳуқуқий имкониятларга эга бўлиш ва бундан ўсмирнинг хабардорлиги унинг ҳуқуқий автономиясининг юзага келишини таъминлайди. Бундай автономияга эга бўлиш ўсмирда ўз хатти-ҳаракати учун жавобгарлик, масъулиятлилиқ ҳиссини юзага келтиради.

Ўсмирлик автономияларидан яна бири-эмоционал автономиядир. Маълумки бола дунёга келган ондан бошлаб у онаси ва атрофидагиларнинг эмоционал, ҳиссий қўллаб-қувватлашига, меҳр-муҳаббатини намоён қилишига, эркалашига эҳтиёж ҳис қилади. Шунинг учун ҳам илк болалик ёшидаги, мактабгача ва кичик мактаб ёшидаги болаларни суюб, эркалаб уларни қучиб, бошини силаб, ёқимли гаплар ва муомала билан уларга ҳиссий яқинлик намоён қилинса, улар бундан қувониб, хурсанд бўладилар ва эркалаётган шахсга нисбатан талпинадилар. Буни ёш болаларнинг онасига суйкалиши, уларнинг пинжига суқилиши, уларга эркаланиши ҳолларида кузатишимиз мумкин. Шунингдек, болалар ўз тенгдошлари билан бўладиган ўзаро муносабатларида низо-тортишувларга дуч келганида ва айниқса тенгдошларидан

“жабрланганда”, “енгила бошлаганидан”, ота-онасидан ва атрофидаги яқинларидан эмоционал далда, ҳиссий кўллаб-қувватлаш кутади ва бу борада уларга мурожаат қилади. Агар ўз вақтида шу ҳиссий далдани ола олса, ўзини эркин, тетик, ғолиб ҳис қилади ва улар билан қувониб юради. Ўзининг кичкинагина ҳаётида дуч келган “муаммолари”ни ҳал қилишда катталар ёрдамига муҳтожликни ҳис қилади, улардан мунтазам фойдаланишга интилади.

Ўсмирлик даврида эса аксинча, ўсмир энди “ёш бола” эмас, энди у “катта одам” катта одам эса мустақил бўлиши, ўз муаммоларини ўзи ҳал қилиши керак. Бу даврда катталар ёрдамига мурожаат қилиш тенгдошлар томонидан қораланади. Ва буни ўсмирнинг ўзи ҳам хоҳламайди. Бу даврда ўсмирларга катталар томонидан олдингидек кўрсатиладиган илтифот, эркалашлар эриш туюлади. Энди улар ўзларини эркалаб, силаб сийпашларини, “арзимаган нарсалар” учун катталар томонидан билдириладиган олқишларни “ёқтирмайди”. Энди улар атрофдагиларни ҳиссий кўллаб-қувватлашларидан ҳолироқ бўлишга, ўз муаммоларини ўзлари шахсан ҳал қилишга интилади. Олдинлари кўчада, боғчада, мактабда юз берган воқеалар ҳақида уйдагиларга шикоят қилиб ота-онасидан ёрдам сўраган бўлсалар, энди оиладан ташқарида биронтасидан дакки эшитиб, калтак еб келган тақдирда ҳам бу ҳақда ота-онасига билдирмасликка ҳаракат қилади ва имкон қадар ота-оналарини унинг “ишларига” аралашмасликларини хоҳлайди. Буларнинг барчаси ўсмирларда бевосита кузатиладиган эмоционал автономиянинг таъсиридир.

Ўсмирларда кузатиладиган автономия ҳолатининг яна бири маконий автономиядир. Бунга кўра ўсмирлар имкон қадар ўз хонасида ёлғиз қолишга, бирон бир ишни бажараётган ёки бирон бир жойда бўлган вақтларида имкон қадар ёлғиз бўлишга айниқса ўз ота-онаси, оила аъзолари назаридан четроқда бўлишга, ўз ўй ҳаёллари билан машғул бўлиб вақт ўтказишга интилиб қолади. Сухбатлашса ҳам асосан ўз тенгдошлари, яқин ўртоқлари билангина мулоқотда бўлиб ўз ота-онаси билан имкон қадар камроқ мулоқотда бўлишга интилиб ўзи билан ўзи овора бўлиб қолади. Айни вақтда ўсмирда кузатилаётган бу ҳодисаларнинг асл сабабини тушунмаган айрим ота-оналар уларнинг бундай ҳолатидан хавотирланиб, улар билан олдингига қараганда кўпроқ қизиқиб қоладилар. Бошқача қилиб айтганда уларнинг автономиясига “бостириб кирадилар”. Буни эса ўсмирлар ёқтирмайди. Бундай ҳолатлар ўсмирлар ва уларнинг ота-оналари ўртасидаги ўзаро муносабатларида келишмовчиликлар, низоларнинг юзага келишига асос бўлиши мумкин.

Юқорида қисман тўхталиб ўтганимиздек ўсмир руҳиятида кузатиладиган характерли хусусиятлардан бири уларнинг ўта таъсирланувчан, жиззаки, кўрс, сал нарсага хафа бўлиши унинг ҳиссий нотурғунлиги ифодасидир. Бундай ҳолатларнинг юзага келиш сабабларидан бири бевосита жинсий балоғатга

етиш, ички секреция безлари, айниқса жинсий безлар вазифаларининг фаоллашуви ва шулар билан боғлиқ ҳолда ўсмир организмида рўй берадиган психофизиологик ўзгаришлар билан боғлиқдир.

Маълумки, ўсмирлик даврида ўсмирнинг “мен”и қайтадан шакллана боради. Унинг атрофидагиларга айниқса ўз ўзига бўлган муносабати, қизиқишлари, қадриятлари йўналиши кескин ўзгаради. Унинг ўз шахсига бўлган эътибори кучаяди. Ўсмирлик даврида шахс эгосентризми бошқа даврдагиларга қараганда энг юқори даражага етади. Бу даврда ўсмир ўз шахсиятини бошқалардан устун қўядиган, ўзига кўпроқ бино қўядиган бўлиб қолади. Шу даврда ўғил болаларда ҳам, қиз болаларда ҳам шунчаки катталарга тақлид қилиб эмас, балки том маънода ўзининг ҳатти-ҳаракатини назорат қилиш, ўзининг юриш-туриши, кийиниши, ташқи кўринишига астойдил эътибор бериш, пардоз-андоз билан шуғулланиш каби ҳолатлар кузатилади.

Ўсмирлик – болаликдан катталиққа ўтиш даври бўлиб, физиологик ва психологик жиҳатдан ўзига хос хусусиятлари билан ҳарактерланади. Бу босқичда болаларнинг жисмоний ва психик тараққиёти жуда тезлашади, ҳаётдаги турли нарсаларга қизиқиши, янгиликка интилиш ортади, ҳарактери шаклланади, маънавий дунёси бойийди, зиддиятлар авж олади. Ўсмирлик балоғатга етиш даври бўлиб, янги ҳислар, сезгилар ва жинсий ҳаётга тааллуқли чигал масалаларнинг пайдо бўлиши билан ҳам ҳарактерланади.

Булар таъсирида ўсмирнинг ҳарактери, атрофдаги кишилар билан муомаласи, жамиятда содир бўлаётган воқеаларга муносабати тез ўзгариб боради. Баъзан ижтимоий масалалар тўғрисида нотўғри тасаввур ва янглиш фикрлар ҳосил бўлиши туфайли у муайян тартиб-қоидаларга танқидий кўз билан қарайди.

Ўсмирда психик жараёнларнинг кескин ўзгариши билан ақлий фаолиятида ҳам бурилишлар сезилади. Шунинг учун шахслараро муносабатда, ўқувчи билан ўқитувчи мулоқотида, катталар билан ўсмирларнинг муомаласида қатъий ўзгаришлар жараёнида қийинчиликлар пайдо бўлади. Булар аввало таълим жараёнида рўй беради: янги ахборот, маълумотларни баён қилиш шакли, услуби ва усуллари ўсмирни қониқтирмай қўяди.

Одобли, дилкаш ўсмир кутилмаганда қайсар, интизомсиз, қўпол, серзарда бўлиб қолади. Ўсмир ҳулкидаги бундай ўзгаришлар тажрибасиз ўқитувчи ва ота-онасини қаттиқ ташвишга солади.

Хўш, ўсмирларнинг психик ўтишини ҳаракатга келтирувчи куч нима? Ўсмирнинг психик ўсишини ҳаракатга келтирувчи куч - унинг фаолиятини вужудга келтирган янги эҳтиёжлар билан уларни қондириш имкониятлари ўртасидаги қарама-қаршиликлар тизимининг намоён бўлишидир. Вужудга келган зиддиятларни психологик камолотни таҳминлаш, фаолият турларини

мураккаблаштириш оркали ўсмир шахсида янги психологик фазилатларни таркиб топтириш билан аста-секин йўқотиш мумкин.

Ўсмирда руй берадиган биологик-жисмоний ўзгариш натижасида унинг психик дунёсида туб бурилиш нуқтаси вужудга келади.

Ўсмир ўзининг қобилияти ва кучини тўғри баҳоламай туриб, мураккаб ҳаётий масалаларни ҳал қилишга уринади, аммо фикр юритиш қобилияти юзаки бўлганлиги сабабли кундалик ҳаётида қатор камчиликларга йўл қўяди. Лекин у ўз хатосини тан олишдан кўра катталар билан баҳслашишни афзал кўради. Танқид қилган кишиларни ёқтирмайди, ҳар бир танқид гўёки уни менсимаслик белгиси, атайин қилинаётган иш бўлиб кўринади. Бунинг натижасида ўсмирнинг психик фаолиятида салбий ўзгаришлар юзага келади. У мустақил, ўзбошимчалик билан иш тутишга уринади, катталарнинг маслаҳатига эҳтибор бермайди. Айрим ўсмирлар ўзининг катталар сафига қўшилганлигини намоён қилиш учун турли хил одатларга ўргана бошлайдилар. Ота-оналар ва педагоглар ўсмирлар билан алоҳида ишлаб, уларнинг кўнгилни топиши ва хатти –ҳаракатларини ўз вақтида тўғри йўлга солишлари лозим.

Ўсмирлик ёши дунёқараш, эътиқод, ўзлигини англаш, баҳолаш кабилар шаклланадиган давр ҳисобланади. Ўсмир ўз фаолиятини муайян принцип, эътиқод ва шахсий нуқтаи назари асосида ташқил қила бошлайди.

Психологлар ўтказган тадқиқотлардан кўринадики, ўсмирларнинг кўпчилигини қатъиятлилиқ, камтарлик, мағрурлик, самимийлик, дилкашлиқ каби маънавий, ахлоқий тушунчаларни тўғри англайди. Уларнинг турмуш тажрибасида фан асосларини эгаллаш натижасида барқарор эътиқодий ва илмий дунёқараш таркиб топади, шулар замирида ахлоқий идеаллар юзага кела бошлайди.

Ўсмир ўғил-қизлар шахсининг камол топишида ўзини англаш жараёнида ўзига баҳо бериш майли ва истаги ўзини бошқа шахслар билан таққослаш, ўзига бино қўйиш эҳтиёжи пайдо бўлади. Булар эса ўсмирнинг психик дунёсига ақлий фаолиятига, теварак-атрофга муносабатнинг шаклланишига таъсир қилади.

Ўсмирлик ёшида психологик жиҳатдан энг муҳим хислат - вояга етиш ёки катталиқ ҳиссининг пайдо бўлиши алоҳида аҳамиятга эга. Катталиқ ҳисси ижтимоий-ахлоқий соҳада, ақлий фаолиятда, қизиқишда, муносабатда, кўнгил олиш жараёнида, хулқ-атворнинг ташқи шаклларида ўз ифодасини топади. Ўсмир ўз кучи ва қуввати, чидамлилиги ортаётганини, билим савияси кенгаяётганини англай бошлайди.

Ўсмирлик даври хусусиятларини талқин қилган П.И.Левентуев, Д.Б.Елканин, Т.В.Драгуновнинг таъкидлашича, ўғил ва қизларнинг бу ёшда ўртоқлари билан муносабатларга интилиши, тенгдошлари жамоасининг ҳаётига

қизиқиши эркин намоён бўлади.

Ўқув фанларнинг кўпайиши, ахборотлар, маълумотлар тармоғининг кенгайиши уларнинг фикр юритишини шакллантиради.

Ўсмир ўқувчилар ўрганаётган фан асослари уларнинг мавхум тафаккурини ўстиришга қаратилади. Уларнинг ақлий фаолияти хусусиятларидан бири - мавхум тафаккурининг ривожланишидир. Мактаб таълими ва мустақил билим олиш фаолияти таъсири остида ўсмирда аналитик-синтетик фаолият жадал суръат билан ривожлана бошлайди.

Ўсмирнинг энг муҳим хусусиятлардан яна бири мустақил фикрлаш, ақлнинг танқидийлиги тез ривожланишидир. Бу эса ўсмирнинг ақлий фаолиятида янги давр бошланганини бирдиради. Ақлнинг танқидийлиги айрим ҳолларда ўқитувчи билан ўқувчи ўртасида “англашилмовчилик ғови”ни вужудга келтиради. Ақлнинг танқидийлиги ўсмирнинг асосий хусусиятларидан бири бўлиб, ўзгалар мулоҳазасидан, дарсликдан хато ва камчиликлар топишга, ўз гапида туриб, айрим фикрларга катъий эътироз билдиришга уриниб ва бахслашишига мойил бўладилар. Тафаккурнинг мустақиллиги инсон учун катта аҳамиятга эга. Ўқитувчи дарс жараёнида ва дарслардан ташқари вақтларда, ҳар қандай оғир шарт-шароитларда ҳам турли усуллар билан бу хислатни қўллаб қувватлаши, унинг ривожланиши учун имконият яратиши керак.

“Энди у бола эмас—у, ҳали катта ҳам эмас”—бу формула ўсмирлик даври ҳарактерини билдиради. Бу ёшда ўсмир ривожда кескин ўзгаришлар рўй бера бошлайди. Бу ўзгаришлар физиологик, ҳамда психологик ўзгаришлардир.

Катталарга нисбатан агрессив муносабатнинг пайдо бўлиши, негативизм сингари ноҳуш ҳулқ–атвор аломатлари ўз–ўзидан келиб чиқадиган бевосита жинсий етилиш туфайли пайдо бўладиган белгилар бўлмай, балки улар билвосита таъсир кўрсатадиган ўсмир яшайдиган ижтимоий шарт–шароитлар воситаси орқали: унинг тенгдошлари, турли жамоалардаги мавқеи туфайли, катталар билан муносабати, мактаб ва оиласидаги ўрни муносабатлари сабабли юзага келадиган характер белгиларидир. Мана шу ижтимоий шароитларни ўзгартириш йўли билан ўсмирларнинг ҳулқ–атворида тўғридан–тўғри таъсир кўрсатиш мумкин. Ўсмирлар ниҳоятда тақлидчан бўлиб, уларда ҳали аниқ бир фикр, дунё қараш шаклланмаган бўлади. Улар ташқи таъсирларга ва ҳиссиётларга жуда берилувчан бўладилар. Шунингдек уларга мардлик, жасурлик, тантиқлик ҳам хосдир. Ташқи таъсирларга берилувчанлик ўсмирда шахсий фикрни юзага келишига сабаб бўлади, лекин бу шахсий фикр аксарият ҳолларда асосланмаган бўлади. Шунинг учун ҳам улар ота–оналарнинг, атрофдаги катталарнинг шунингдек, устозларнинг тўғри йўлни кўрсатишларига қарамай ўз фикрларини ўтказишга ҳаракат қиладилар.

Ўсмирлик даврида етакчи фаолият—бу ўқиш, мулоқат ҳамда меҳнат

фаолиятидир. Ўсмирлик даври мулоқотининг асосий вазифаси бу дўстлик, ўртоқликдаги элементар нормаларини аниқлаш ва эгаллашдир. Ўсмирлар мулоқотининг асосий хусусияти шундан иборатки, у тўла ўртоқлик кодексига бўйсинади.

Ўсмирларнинг ота–онаси, катталар билан қиладиган мулоқоти асосан уларнинг катта бўлганлик ҳисси асосида тузилган бўлади. Улар катталар томонидан қилинадиган ҳақ–ҳуқуқларини чеклашларига, қаршилик ва эътирозларига каттиқ қайғурадилар. Лекин шунга қарамасдан у мулоқотда катталарнинг қўллаб–қувватлашларига эҳтиёж сезадилар. Биргаликдаги фаолият ўсмирга катталарни яхшироқ тушинишлари учун ёрдам беради. Ўсмир ўзида бўлаётган ўзгаришлар, уни ташвишга солаётган муамолар ҳақида катталар билан бўлишишга катта эҳтиёж сезади, лекин буни ҳеч қачон биринчи бўлиб ўзи бошламайди. Ўсмир ўзига нисбатан ёш болалардек қилинадиган муомала – муносабатига каттиқ норозилик билдиради. Ўсмирлар мулоқоти ниҳоясида ўзгарувчанлиги билан характерланади. Ўсмирлик даврига кимнингдир ҳатти –ҳаракатини имитация қилиш хосдир. Кўпинча улар ўзларига таниш ва ёқадиган катталарнинг ҳатти–ҳаракатларини имитация тақлидчанлик қиладилар.

Қайд этиб ўтилган йўналганлик албатта катталарнинг ҳам мулоқот ва муносабатда мавжуд, лекин улар катталарникидан ўз эмоционаллиги билан фарқланади. Тенгдошлари, шунингдек синфдошлари гуруҳида ўсмир ўзининг келишувчанлик хусусияти билан намоён бўлади. Ўсмир ўз гуруҳига боғлиқ ва қарам бўлгани ҳолда шу гуруҳнинг умумий фикрига қўшилишга ва унинг қарорини доимо бажаришга тайёр бўлади. Гуруҳ кўпинча ўсмирда “Биз” ҳиссининг шаклланишига ёрдам беради ва унинг ички ҳолатини мустахкамлайди. Ўсмир ёшдаги бола учун дўст танлаш жуда катта аҳамиятга эга. Ўсмирлик даврида дўст жуда қадрли ҳисобланади. Дўстлар доимий равишда руҳан, қалбан яқин бўлишга эҳтиёж сезадилар. Бу эҳтиёж ўсмир дўстларнинг сўрашиши ва кўришишларида (қўл бериб, кучоқлаб кўришиш) бирга ўтириш ва бирга юришга ҳаракат қилишларида кўринади. Кўпгина ана шундай жуда яқин муносабатлар, ўсмирларнинг шахс бўлиб шаклланишдаги, биргаликдаги ҳаракатларини изи инсон қалбида ва хотирасида бир умрга сақланиб қолади.

Ўсмирлар катталарнинг уларга билдирадиган ишончларига катта эҳтиёж сезадилар. Катталарнинг ўсмир ёшдагилар учун таъсир кўрсатиш, тарбия бериш учун энг қулай шароит–бу умумий меҳнат билан шуғулланишидир. Агар кичик ёшдаги болалар ёрдамчи бўлиш ролларидан қониксалар, ўсмирлар, айниқса катта ўсмирлар катталар билан тенг равишда фаолият кўрсатаётганларидан, лозим бўлганда уларнинг ўрниларига ҳам ишлай

олишларидан қоникадилар. Ўсмирлар ўзларини катталардек тутишга ҳаракат қиладилар. Улар ўзларининг лаёқат, қобилият ва имкониятларини маълум даражада ўртоқлари ва ўқитувчиларга кўрсатишга интиладилар. Бу ҳолатни оддий кузатиш йўли билан ҳам осонгина кўриш мумкин. Ўсмирлик ёшига хос бўлган психологик хусусиятларни ўргана туриб, ўсмирлар шахсининг шаклланиб, ривожланиб, камолатга эришиш йўллари ва унга таъсир этадиган биологик ва ижтимоий омилларнинг бевосита таъсирини тушуниш мумкин. Бу даврда ўсмир бахтли болалик билан хайрлашган, лекин катталар ҳаётида ҳали ўз ўрнини топа олмаган ҳолатда бўлади. Ўсмирлик даври “Ўтиш даври”, “Кризис давр”, “Қийин давр” каби номларни олган психологик кўринишлари билан характерланади.

Ўсмирлик даврида болаларнинг атрофдаги одамлар билан шахсий ва иш юзасидан бўладиган муносабатларидаги мавқеи ўзгаради. Энди ўсмирлар ўйин ҳамда дамга камроқ вақтларини ажратган ҳолда кўпроқ жиддий ишлар билан шуғуллана бошлайдилар ва уларда билиш жараёнлари жадал ривожлана бошлайди. Ўқиш ўсмирлар ҳаётида катта ўринни эгаллайди. Ўсмирлар ўқишидаги асосий мотив бу уларнинг катталикларини ҳис эттирадиган, англатадиган ўқиш турларига тайёрланишларидир. Улар учун машғулотларнинг асосан мустақиллик бериладиган шакллари ёқади. Бошқа давр болаларига нисбатан ўсмирларнинг фанларни мувафакқиятли ўзлаштиришлари қизиқишларининг орттиришлари ўқитувчининг ўқув материални тушунтира олиш маҳоратига боғлиқ. Билим ўрганиш эҳтиёжлари асосида аста-секинлик билан умуман ўқув фанлари нисбатан қатъий ижобий муносабат шаклланади. Бу даврда ўқишнинг янги мотивлари юзага келади. Бу мотивлар асосан ўсмирнинг ҳаётий режалари келажак касби ва идеали билан боғлиқ бўлади. Айнан ўсмирлик давридан бошлаб болалар ҳаётий илмий, бадиий билимларни кенгайтиришга алоҳида эҳтиёж сезадилар ва бунга ҳаракат қиладилар. Билимли бола тенгдошлари орасида ҳурматга сазовор бўлади. Билим ўсмирларга алоҳида бир қувонч бағишлайди ва унинг тафаккур қилиш лаёқатини ривожлантиради. Ўсмирларнинг ўқув материалларини фақат механик хотирага асосланишлари ҳалақит беришлари мумкин. Бу даврда ўқувчиларга бериладиган ўқув материалнинг ҳажми катта бўлгани учун ҳам уни эслаб қолиши ёки бир неча марта такрорлаш йўли билан ўзлаштириш қийин. Бунинг учун албатта ўқувчи ўқув материални мазмунини таҳлил қилиши, ундаги мантикий тузилишни билиши муҳим. Бу даврда болаларнинг идрок, диққат ва тасаввурлари ўзгаради, лекин бу ўзгариш боланинг ўзига ва атрофдагиларга сезилмаган ҳолда кечади. Шу билан бирга бу даврда боланинг хотираси, нутқи, тафаккур жараёнлари ҳам жадал ривожланади. Бу ўзгаришлар атрофдагиларга сезиларли даражада бўлади. Ўсмирлик даврда болани англаш ва ўз-ўзини англаш даражаси

кўтарилади ва унда ўзи, бошқа одамлар, олам ҳақидаги билимлари чуқурлашади. Ўйин фаолияти аста–секин камайиб, янги фаолиятлар юзага кела бошлайди. Психик ривожланишнинг янги босқичи бошланади. Ўсмирлик даврида ўз фаолиятини назорат этиш ривожлана бошлайди ва ўзини–ўзи бошқаришга интилиши кучаяди. Бир сўз билан айтганда ўсмирлик даври психик ривожланишда кескин бурилиш даври ҳисобланади.

Ўсмирлик даврида нутқнинг ривожланиши бир томондан сўз бойлигининг ошиши ҳисобига бўлса, иккинчи томондан табиий ва жамиятдаги нарса, воқеа ва ҳодисаларнинг мазмун-моҳиятини англашлари ҳисобига бўлади. Бу даврда ўсмир тил ёрдамида атроф – борлиқни акс этирилиши билан бир қаторда инсон дунё қарашини ҳам белгилаб бериш мумкинлигини ҳис қила бошлайди. Айнан ўсмирлик давридан бошлаб инсон айнан нутқ билиш жараёнларининг ривожланишини белгилаб беришини тушуна бошлайди. Ўсмирни кўпинча муомалада сўзларни ишлатиш қоидалари – “Қандай қилиб тўғри ёзиш керак?”, “Қандай қилиб яхшироқ айтиш мумкин?” каби саволлар жуда қизиқтиради. Ўсмирлар мактабдаги ўқитувчилар, катталар, ота–оналар нутқидаги камчиликларига жуда тез эътибор берадилар, китоб, газета, радио ва телевидение дикторлари хатоликларига тез эътибор берадилар. Бу ҳолат ўсмирнинг бир томондан ўз нутқини назорат этишга ўргатса, иккинчи томондан катталар ҳам нутқ қоидаларини бузишлари мумкинлигини билишларига ва ўзида мавжуд хатоликларни бир мунча барҳам топтиришларига олиб келади.

Ўсмир сўзларининг келиб чиқиш тарихига, уларни аниқ мазмуни ва моҳиятига жуда қизиқади. У энди ўз нутқида ёш бола сингари эмас, балки замонавий катта одамлар сингари сўзларни танлашга ҳаракат қилади. Нутқ маданиятини эгаллаш борасида ўсмир учун ўқитувчи албатта намуна бўлиши шартдир. Айнан мактаб таълими ўсмир билиш жараёнларини ривожланиш йўналишини сифат жиҳатидан ўзгаришда асосий кучли омил бўлиб хизмат қилади. Билиш жараёнларининг ривожланишида нутқ ҳам оғзаки, ҳам ёзма мавжуд бўлиши билан ҳам кучли восита ҳисобланади. Мактабдаги ўқув жараёнларининг тўғри ташқил этилиш ва амалга оширилиш билан ўсмир нутқининг тўғри ривожланишига шароит яратилади. Нутқни ўзлаштиришга ҳаракат бу ўсмирнинг муомала, билиш ва ижодий фаолиятга кирилишига эҳтиёж ва интилиш ҳисобланади.

Ўсмирлик даврда ўқиш ва ёзма монологик нутқ ҳам жадал ривожланади. 5–синфдан бошлаб то 9–синфгача ўқиш тўғри, тез ва ифодали бўлиш даражасидан, ёддан ифодали, таъсирли айтиб бера олиш даражасигача кўтарилади. Монологик нутқ эса асардаги кичик бир парчани қайта сўзлаб беришдан, мустақил равишда нутқ ва чиқишлар тайёрлаш, оғзаки мулохаза юритиш, фикр билдириш ва уларни асослаб беришгача ўзгаради. Ёзма нутқ ҳам

яхшиланган ҳолда ўсмирлар энди уларга берилган эркин мавзу бўйича мустақил ҳолда иншо ёза оладилар. Ўсмирларнинг нутқи тўла тафаккур билан боғлиқ ҳолатида амалга оширилади. 5–6 –синфлардаги ўқувчилар оғзаки ва ёзма матн учун режасини туза оладилар ва режага амал қила оладалар.

Ўсмирлик даврида назарий тафаккур юқори аҳамиятга эга бўла бошлайди. Чунки бу даврдаги ўқувчилар атроф оламдаги боғланишлар мазмунини максимал даражада билишга ҳаракат қиладилар. Бу даврда ўсмирнинг билишга бўлган қизиқишда юксалиш содир бўлади. Илмий назарий билимларнинг эгаллаб олиниши туфаккурнинг ривожланишига олиб келади. Бунинг ҳисобига исбот, далиллар билан фикрлаш қобилияти ривожланади. Унда дедуктив хулосалар чиқаришга қобилият пайдо бўлади. Мактабда ўқитиладиган фанлар ўсмир учун ўз тахминларини юзага келтириш ёки текшириш учун шароит бўлиб хизмат қиладди. Ж.Пиаженинг таъкидлашича, “Ижтимоий ҳаёт уч нарсанинг таъсири – тил, мазмун, қоидалар асосида шакллантирилади”. Бу борада ўзлаштирилган ижтимоий муносабатлар ўз –ўзидан тафаккурнинг янги имкониятларини яратади.

11–12 ёшдан бошлаб ўсмир энди мантиқий фикрлаб ҳаракат қила бошлайди. Ўсмир бу ёшда худди катталар сингари кенг қамровли таҳлил этишни ўргана бошлайди. Ўсмир тафаккурнинг назарий даражага қанчалик тез кўтарила олиши ўқув материалларни шунчалик тез, чуқур эгаллаш ва унинг интеллектини ҳам ривожланишини белгилаб беради. Ўсмирлик даври юқори даражадаги интеллектуал фаоллик билан фарқланади. Бу фаоллик асосан ниҳоятда қизиқувчанлик ҳамда атрофдагиларга ўз лаёқатларини намойиш этиш, шунингдек улардан юқори баҳо олиш эҳтиёжининг мавжудлиги билан белгиланади. Ўсмирнинг катталарга берадиган саволлари кўпгина мазмунли, чуқур ўйланган ва айнан ўша масала юзасидан бўлади. Бу ёшдаги болалар турли гипотезалар туза оладилар, тахминий фикр юрита оладилар, тадқиқ ўтказа оладилар ҳамда маълум бир масала бўйича альтернативларни таққосла оладилар. Ўсмир тафаккури кўпинча умумлаштиришга мойил бўлади. Ўсмирлик даврида ишбилармонлик сифатини ўқувчилар ўз–ўзини бошқаришни йўлга қўйиш шунингдек, умумий фойдали тадбиркорлик ишларида иштирок эттириш орқали ривожлантириш мумкин. Бу борада ўқувчи ижрочи ролида эмас балки бошқарувчи, мустақил йўл танловчи ва тадбиркорлик муносабатларига ўзи киритувчи бўлган тақдирдагина ривожланиш амалга ошиши мумкин. Бу ёшда тадбиркорликни ривожлантиришда кўпроқ мустақилликни берилиши ўсмир амалий тафаккурининг ривожига ижобий таъсир кўрсатади. Ўсмир ёшдаги болаларда тежамкорликни ривожлантириш ақлнинг бошқа сифатларига нисбатан осонроқ кечади, буни кўпроқ уларни қизиқтирадиган нарсаларга мустақил равишда ҳисоб–китоб қилиб боришга

йўллаш орқали амалга ошириш мумкин. Ўсмирларда юзага келган муаммоларни тез ва оператив ҳолда ечиш малакасини шакллантириш бирмунча қийинроқ кечади. Албатта, бу боланинг темпераментига ҳам боғлиқ. Барча ўсмирларни ҳам тез ҳаракат қилишга ўргатиш мушкул, лекин уларни муаммо юзага келиши билан орқага ташламай тез ечишнинг умумий қоидаларга ўргатиб бориш мумкин.

Ўсмирлик даврида интеллектнинг юқори даражада ривожланган бўлиши қимматли ва обрўли ҳисобланади. Ўсмир шахсида ва унинг билишга қизиқишидаги ўзгаришлар ўзаро боғлиқ бўлади. Ихтиёрий психик жараёнларнинг ривожланиши ўсмирдаги шаклланиб келаётган шахс мустақиллигига таянади, ўзининг шахсий хусусиятларини англаш ва шакллантириш имкониятлари эса ундаги тафаккурнинг ривожланиши билан белгиланади.

Ўсмирлик даврида диққат, хотира тасаввур тўла мустақиллик касб этиб, энди ўсмир уларни ўз ифодасига кўра бошқара оладиган бўлади. Бу даврда қайси етакчи функция (диққатми, хотирами ёки тасаввур) устунлик қилаётгани яққол намоён бўлиб, ҳар бир ўсмир ўзи учун ахамиятлироқ бўлган функцияни эътиборга олиш имкониятига эга бўлади. Ушбу функцияларнинг ривожланиш хусусиятларини кўриб чиқамиз.

Агар кичик мактаб даврида ихтиёрсиз диққат устунлик қилса, ўсмирлик даврида бола ўз диққатини ўзи бошқара олади. Дарс давомида интизомнинг бузилиши аксарият ҳолларда ўқувчилар диққатсизлигидан эмас, балки ижтимоий сабаблар билан белгиланади. Ўсмир ўз диққатини тўла равишда ўзи учун ахамиятли бўлган ва юқори натижаларга эришиши мумкин бўлган фаолиятларга қарата олади. Ўсмирнинг диққати яхши бошқариладиган ва назорат этиладиган даражада ривожланган бўлиши мумкин. Боланинг ривожланаётган ихтиёрий диққати ўқитувчи томонидан доимо қўллаб – қувватланиши жуда зарурдир. Педагогик жараёнда ихтиёрсиз диққатни ихтиёрий диққат даражасига кўтариш учун бир қанча услублар ишлаб чиқилган. Шунингдек, ўсмирнинг дарс жараёнида ўз тенгдошлари орасида ўзини кўрсатиш учун шароитни яратилиши ҳам ўсмирдаги диққатни ихтиёрсиздан ихтиёрийга айланишида замин бўлиб хизмат қилиш мумкин. Лекин ўсмирлик даврида жуда каттиқ чарчаш ҳолатлари ҳам бўлади. Айнан 13–14 ҳамда 16 ёшларда чарчаш чизиғи кескин кўтарилади. Бундай ҳолатларда ўсмир атрофдаги нарса ва воқеаларга тўлиқ диққатини қарата олмайди, диққатнинг кўринишларига ўсмирлик эришиш ва йўқотиш бўйича тўла қарама-қарши бўлган давр ҳисобланади.

Маълумки, ҳар бир боланинг мунособатлари аниқ ишларда кўринади, мустаҳкамланади ва қайд этилади. Бола ўзидаги мустақилликни шакллантириш

учун ўзи мустақил ишларни бажаришга тўғри келади. Лекин мустақил ҳаракат қилиш учун бола бошқа механизмларга эга эмас. Булар ўсмирни ўз кучига ички бир ишончни мавжуд эмаслиги ўз олдида турган ва унинг унинг натижасини аниқ тассавур эта олмаслик каби аломатлардир. Бу белгилар мана шу ёшда кишини мустақил ҳаракат қилишга қодир бўлишга айна холларда теваарак атрофдаги кишиларга қарши бориб ўзини ҳақ эканлигини қаттиқ туриб ҳимоя қилишга бошқа холларда эса вазиятни вазминлик билан қабул қилишга дават этади. Кичик ўсмирда ўз-ўзини ҳурмат қилиш ва ўзини англашни шакллантиришни бир қанча йўллари мавжуд. Масалан: бу даврда катталарга тақлид қилиш ёки оилада ўз ҳурматини талаб қилиш ўз сўзини ўтказиш ўзини ҳурматли обрўли катта ёшли кишини образига ўхшатиб ривожлатириш кучли бўлади. Уларга бирор сўз ёки танбеҳ билан мурожаат қилсангиз у ўзини мустақил фикрлай олиши ва бирор ишни албатта уддасидан чиқа оладигандек кўрсатади. Ваҳоланки, ҳали ўсмирни психологик имкониятлари етарли эмас ёки ривожланмаган катталар ўқитувчилар ўсмирдаги бу жараёни психологик нуқтаи назаридан баҳолай олишимиз унга сохта педагогик юзаки ёндашмай аксинча унга ўз имкониятларини ўстиришга ўз ички ва ташқи қобилиятларини ривожлантиришда йўналтиришимиз муҳим. Ўсмир ёшдаги болани биринчи навбатда интиладиган нарсани у ўзини энди кичкина бола эмас катта бўлиб қолганлигини атрофдагиларга ишонтиришдан иборат. Бу ёшда катталар ўсмирларни билиб билмай қўяётган камчилик ва хатоларини кўпчилик ичида уялтириб камситиб қоралаб эмас балки психологик йўл билан ёндашган ҳолда ёрдам бериш уни “катта бўлиб қолганлик” туйғусини сунгдириб эмас балки катта одам қандай бўлиши ва қандай талабларга жавоб бериши кераклигини англатиш зарур. Демак, бу ўсмирни тўлақонли психик ривожланиши учун зарур бўлган ҳаётий бир хислат эканлигини билган ҳолда шу билан боғлиқ салбий ишларни психологик табиатини тўғри тушунмоғи ва болаларни ўзларини катта ёшга ўтишларига тўсқинлик қилмаслик аксинча уларнинг бундай хатти-ҳаракатларини ижобий юзага солиш учун интилиши керак. Ўсмирларни ўз тенгдошлари билан мулоқотда бўлиши ғоят катта аҳамиятга эгадир.

Ўз тенгдошлари билан тенглик асосида қилинган муаммолар муносабат асосида ўсмир алоҳида бир ижтимоий муносабатлар мактабини ўтайди. Ўзаро қизиқишлар атроф дунёни бир бирларини биргаликда англашлари ва тушунтиришлари улар учун жуда қимматлидир. Ўсмирлар учун уй вазифалари уй ишлари бўйича мажбуриятларни бажаришга қараганда тенгдошлари билан мулоқот қилиш муҳимроқдир. Ўз ишлари сирларини бола энди ота онасига эмас балки тенгдошига кўпроқ ишонади. У энди салбий ва ижобий томонларига алоҳида бир урғу бермаган ҳолда ўзи хоҳлаган кишиси билан дўст бўлиш ҳуқуқини талаб этади. Ўз тенгдошлари билан мулоқот ва муносабат жараёнида

ўз шахсини эркинлик билан тўла намоён эта олади. Ота-оналарнинг ўсмирга шу эркинликнинг бермаслиги ёки ўсмирнинг шундай деб билиши натижасида улар ота-онага қарши позитсияда бўладилар. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ана шу мулоқот ва муносабат асосида ўсмирларда ғурур ҳисси шакллана бошлайди. Албатта ғурур норма ва қоидалари катталардан ўрганилади лекин ўз ғурурини қандай ҳимоя қилиши ўсмирларининг алоҳида назоратида бўлади. Улар орасида содиқлик ва тўғрилиқ каби ҳислатлар юқори баҳоланиб ўсмирлар ўзини ҳурмат қилишини ўз фикрини ва қизиқишини ҳимоя қилишни билмаган тенгдошларига жуда паст баҳо берадилар.

3. Турли ёш давларида шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар.

Шахс шаклланишига таъсир этувчи асосий омиллар бу биологик ва ижтимоий омиллардир.

Биринчи навбатда биологик ривожланиш, айнан умумий ривожланиш сингари ирсият омилини етакчи ўринга қўяди.

Янги туғилган чақалоқ фақатгина ота онасининг эмас, балки бутун аждодларида ўтиб келган генлар комплексига эга бўлади, яъни болада фақатгина унга ҳос бўлган генетик фондга эга бўлади. Айнан шу генетик фонд ёрдамида болада унинг индивидуал сифатлари таркиб топади ва ривожланади. Бу биологик дастур юзага чиқишининг асосий сабаби, генофондни бойлиги ва бу генофондни ҳаётга тадбиқ этиш учун ижтимоий жиҳатдан ёрдамнинг етарли даражада ривожлантирилишидадир.

Ижтимоийлашув инсонни жамият билан соғлом муносабатларини шакллантиришга кўмак берувчи инсонни шахс сифатида шаклланиши, жамият талабларини секин аста ўзлаштириб бориш, ижтимоий ҳаётда керакли бўлган ҳуқуқ атвор ва ҳаракат нормаларини эгаллашидир. Шахс ижтимоийлашуви инсонни биринчи туғилган кунидан бошлаб етуклик давларига келиб секинлашади, лекин буткул тўхтамайди, чунки ҳаётнинг баъзи жабҳаларида инсон ижтимоийлашишда давом этар экан. Айнан шу маънода ота оналарнинг педагогик малакаси ва маданиятини ошириш, инсонни фуқаролик бурчларини бажариши, шахслараро мулоқотнинг қоидаларига амал қилишини ривожлантириш назарда тутилади. Бошқача айтганда шахс ижтимоийлашуви шахсга жамият томонидан талаб қилинаётган қоида ва нормаларни ўзлаштириши, мустаҳкамлаши ва ижодий қўллаш олишини намоён этишидадир.

Назорат саволлари

1. Шахснинг индивидуал психологик хусусиятлари қайсилар?
2. Инсон темпераменти нима?

3. Темпераментнинг ғарбдаги ва шарқдаги асосчилари кимлар?
4. Ҳарактернинг моҳияти.
5. Онтогенез нима?
6. Инсон ҳаётида нечта асосий ёш инқирози мавжуд?
7. Ёсмирлик даври ва етакчи фаолият ҳақида гапиринг.
8. Ёсмирлик давридаги инқироз нималарда намоён бўлади?
9. Ёсмир шахсини шаклланишида тенгдошлар гуруҳининг ўрни
10. Шахс шаклланишига таъсир этувчи омиллар.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Нишоновна З.Т., Алимова Г.К. Болалар психологияси ва психодиагностикаси Т.: ТДПУ 2017 – 264 б.
2. Ғозиев Э. Онтогенез психологияси Назарий- экспериментал таҳлил Т.: Ношир 2010. – 356 б.
3. Дўстмухамедова Ш.А., Нишоновна З.Т. ва бошқалар Ёш давлари ва педагогик психология Т.: Фан ва технологиялар 2013 – 343 б.
4. Шаповаленко И.В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология): учебник для студентов вузов. – М.: Гардарики, 2007. – 349 с.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1 – амалий машғулот
Ўқувчи шахсининг индивидуал хусусиятлари.
Темпераментни аниқлаш тести!

Ҳар бир инсон тарбия маҳсули бўлиш билан биргаликда, табиат томонидан ато этилган туғма биологик хусусиятларга ҳам эга. Мазкур биологик хусусиятлар фан тилида темперамент деб аталади. Темпераментга хос сифатлар кейинчалик тараққиёт жараёнида шаклланадиган бошқа хусусиятларга асос бўлади. Яъни темперамент — шахс фаолияти ва хулқининг ўзгарувчан ҳамда эмоционал-ҳиссий томонларини акс эттирувчи индивидуал хусусиятлар мажмуидир. Дунёдаги инсонлар темпераментига кўра 4 хил турга бўлинади. Сиз улардан қай бирига мансублигингизни биласизми? Феъл-атворингизнинг энг нозик қирраларини-чи? У ҳолда психология сизга бу борада ёрдам беради.

Темперамент типини аниқлаш методикаси

Берилган фикрга қўшилсангиз “1” балл, қўшилмасангиз “0” балл қўйинг.

Сиз:

- 1.Сарамжон беҳаловат
- 2.Ўзини тутат олмайдиган тез жаҳли чиқадиган
- 3.Бетоқат
- 4.Одамлар билан муносабати кескин
- 5.Қатъиятли ва ташаббускор
- 6.Ўжар ва қайсар
- 7.Тортишув ва баҳсларда топқир
- 8.Бир хил темпда ишламайсиз
- 9.Таваккалчиликка мойиллигингиз бор
- 10.Ёмон нарсаларни эслаб юрмайсиз
- 11.Нутқингиз тез бўлинувчан оҳангга эга
- 12.Мувозанатсиз тез қизишиб кетишга мойиллигингиз бор
- 13.Тез уришиб кетадиган жанжалкаш
- 14.Камчиликларга мурасасиз
- 15.Ифодали мимика эгасиз
- 16.Тез ҳаракат қиласиз қарорга келасиз
17. Янгиликка муттасил интиласиз
18. Ҳаракатларингиз кескин ва узилишли
19. Ўз олдингизга қўйган мақсадни албатта амалга оширасиз
- 20.Кайфиятингиз тез ўзгаришга мойил-**холериксиз**

Сиз:

- 1.Дилкаш ва қувноқ
- 2.Тиришқоқ ва ишбилармон
- 3.Қўп ҳолларда бошлаган ишини охирига етказмайди
- 4.Ўзингизни юқори баҳолайсиз
5. Янгиликни тез ўзлаштириб оласиз
- 6.Қизиқиш ва интилишларингиз беқарор

7. Муваффақиятсизликни тез унутасиз
8. Турли шароитга тез мослашасиз
9. Ҳар қандай янги ишга қизиқиш билан киришасиз
10. Янги ишга тез киришасиз ва тез бирдан иккинчисига ўта оласиз
11. Агар иш сизни қизиқтирмай қолса тез совийсиз
12. Бир хил темпдаги ишларда тез толиқасиз
13. Муомалага тез киришасиз
14. Чидамли ва меҳнатсеварсиз
15. Нутқингиз баланд тез мимика ва имо-ишораларга бой
16. Қийин вазиятда ўзингизни тута биласиз
17. Доимо тетик кайфиятда юрасиз
18. Тез қарорга келиб ундан воз кечасиз
19. Тез чалғийсиз
20. Беҳуда шошиласиз-**сангвиниксиз**

Сиз:

1. Осойишта ва совуққон
2. Ишда тартибли изчил
3. Эҳтиёткор ва ақл билан иш тутасиз
4. Сабр-тоқат билан кута оласиз
5. Бўлар-бўлмас нарсалар ҳақида гапирмай сукут сақлай биласиз
6. Нутқингиз осойишта бир хил темпда ва ҳеч қандай ифодали ҳаракатларга

эга эмас

7. Чидамли ва ўзини тута биласиз
8. Бошлаган ишни охирига етказа оласиз
9. Беҳудага куч сарфламайсиз
10. Иш режими ва кун тартибига қатъий риоя қиласиз
11. Эҳтиросни ҳаяжонни осонгина енгасиз
12. Танқид ва мактовга эътибор қилмайсиз
13. Ювош ва кўнгилчансиз
14. Қизиқиш ва муносабатларингиз барқарор
15. Ишга секин мослашиб бошқа ишга ўтишга қийналасиз
16. Муносабатларингиз турли туман
17. Ҳар бир нарсада тартиб ва интизом бўлишини ҳоҳлайсиз
18. Янги шароитга қийинчилик билан мослашасиз
19. Кайфиятингиз барқарор
20. Вазмин табиатли оғир-босиқ-**флегматиксиз**

Сиз:

1. Уятчан ва тортинчоқсиз
2. Янги шароитда ўзингизни йўқотиб қўясиз
3. Нотаниш кишилар билан алоқа ўрнатишга қийналасиз
4. Ўз кучингизга ишонмайсиз
5. Ёлғизликни ёқтирасиз
6. Муваффақиятсизликда тез тушкунликка бериласиз
7. Тез чарчайсиз
8. Нутқингиз секин кучсиз

9. Бошқалар таъсирига тез бериласиз
10. Таъсирланувчан тез йиғлайсиз
11. Танқид ва мақтовни тез қабул қиласиз
12. Ўзингиз ва бошқаларга нисбатан талабчан
13. Шубҳа ва гумонга тез бериласиз
14. Тез хафа бўласиз ва аразлайсиз
15. Ҳар бир нарсани ўзингизга тез қабул қиласиз
16. Мулоқотга киришишга қийналасиз
17. Бошқаларга фикрингизни айтишни ёқтирмайсиз
18. Суст ва кам фаоллик билан ажралиб турасиз
19. Тез буйсунасиз итоаткорсиз

20. Бошқалардан ёрдам ҳиссини уйғотишга ҳаракат қиласиз-меланхоликсиз

Қобилиятни аниқлаш тести.

Ушбу қобилиятни аниқлаш методикаси Айзенк тест сўровномаси асосида тузилган.

Бу методикани қаерда қўллаш мумкин?

Биринчидан, ўқувчиларнинг ўз шахсий йўналишини тўғри белгилашларига ёрдам беришдан қўл келади.

Иккинчидан, уларни ўқитиш самарадорлигини ошириш мақсадида қўлланилиши мумкин. Ўқитувчи ўқувчилар қобилиятини, қизиқишларини аниқлаб, ундан ўз дарсларида фойдаланиши мумкин.

Тестни тўғри қўллаш учун қуйидаги шартларга қатъий амал қилинади:

1. Ажратилган вақт бирлигига (80 та савол учун 40 дақиқа) қатъий риоя қилиш.
2. Синалувчининг савол мазмунини тўғри идрок этишга ва тушунилишига эришиш.
3. Жавоблар синалувчининг мустақил фикрига асосланганлигига эришиш.
4. Саволларга берилган жавобларни ишлаб чиқиш (100 баллик тизим асосида)

Синалувчи саволларни диққат билан ўқиб чиқади. Қайси савол ўзи ҳақида кетаётганига ишонч ҳосил қилса, шу саволга белги қўяди, қолган саволларга ҳеч қандай белги қўймайди. Синалувчи саволларга шошилмасдан очиқ ойдин ва тўғри жавоб бериши лозим. Белгиланган саволларнинг кам ёки кўплиги муҳим эмас. Синалувчида «қанча кўп саволларни белгиласам, шунча ижобий жавоб оламан» деган фикр туғилмаслиги керак.

Саволлар.

1. Ўйлаётганларингизни яхши баён этиб бера оласизми?
2. Тажриба ва синовлар ўтказишни яхши кўрасизми?
3. Карта ёки схема ёрдамида исталган манзилгоҳни қийналмасдан топа оласизми?
4. Ўзингизга таниш куй остида қўшиқ куйлай оласизми?
5. Арғимчоқда учишни ёқтирасизми?

6. Уйда ёлғиз ўтиришдан кўра дўстларингиз билан суҳбатлашиш афзалми?

7. Ҳайвонларга озор бермай, яхши муносабатда бўласизми?

8. Ёлғизликни ҳаёл суриб юришни ёқтирасизми?

9. Сиз адабиётга қизиқасизми?

10. Суратга туширишни ёқтирасизми?

11. Қиладиган ишларингизни олдиндан ён дафтарингизга ёзиб қуясизми?

12. Ўзингиз ёқтирган қўшиқларни тез-тез хиргойи қилиб юрасизми?

13. Ўзингизни кучли ва кучсиз томонларингизни яхши биласизми?

14. Бошқаларнинг маслаҳатига қулоқ тутмай, мустақил қарор қабул қила оласизми?

15. Кўпгина масалаларда бошқаларга маслаҳат бера оласизми?

16. Психология билан қизиқасизми?

17. Ҳазил мутойибани ёқтирасизми?

18. Ранг баранг безатилган китобларни яхши кўрасизми?

19. Одамларнинг хатти-ҳаракатларини кузатиб юрасизми?

20. Ҳар хил имо ишоралар ва ҳаракатларни яхши эслаб қоласизми?

21. Спортга қизиқасизми?

22. Қийналмасдан бир гуруҳ одамларни бошқара оласизми?

23. Дунёвий муаммоларга масалан экологияга қизиқасизми?

24. Саёхатга балиқ овига боришни ёқтирасизми?

25. Ҳар хил сўз ўйинларини ва топишмоқлар топишни ёқтирасизми?

26. Нарсалар билан рақамлар орасидаги боғланишни аниқлай оласизми?

27. Ёш болалар билан ўйин ўйнашни ёқтирасизми?

28. Югуришдан кўра футбол, волейбол, баскетбол ўйнаш маъқулми?

29. Гулларни номини ёддан биласизми?

30. Тоққа чиқишни ёқтирасизми?

31. Тез-тез мусиқа эшитиб турасизми?

32. Нарсаларни бузиб бошқатдан теришни яхши кўрасизми?

33. Радио, телевизордан эшитган маълумотларни яхши эслаб қоласизми?

34. Ўз фикрингизни баён қилганда расм ва схемалардан фойдаланасизми?

35. Ҳисоб-китоб ишларини яхши олиб борасизми?

36. Ўйинга тушишни яхши кўрасизми?

37. Тез-тез бармоқларингиз ёрдамида мусиқа чалиб турасизми?

38. Энг яқин дўстларингиз борми?

39. Ҳаётингиз ҳақида ўйлаб турасизми?

40. Ўзингизни фермер сифатида тасаввур қила оласизми?

41. Шахсий ташвишлар сизни кўпроқ қизиқтирадими?

42. Бирор нарсани ҳал этишда дўстларингиз билан маслаҳатлашасизми?

43. Шахмат ўйнашни ёқтирасизми?

44. Нарсаларнинг келажакда қандай бўлишини тасаввур қила оласизми,?

45. Мусиқа сбобида куй ижро эта оласизми?

46. Нарса ҳақида тўла тасаввурга эга бўлишингиз учун уни ушлаб кўришингиз шартми?

47. Баҳслашганда ўз фикрингизни қатъият билан ҳимоя қиласизми?

48. Йўлда бирор куйни хуштак орқали чалиб юрасизми?
49. Экология ҳозирги куннинг энг асосий муаммосими?
50. Бирор жамоа гуруҳ ёки қўмита таркибида бўлишни хоҳлайсизми?
51. Бошқалар билмайдиган қизиқиш эрмагингиз борми?
52. Нарсаларнинг моҳиятини баҳолаш учун уларни турли гуруҳларга ажратасизми?
53. Сиз расмлар томоша қилишни ёқтирасизми?
54. Сўзлашаётганда имо-ишораларни кўп ишлатасизми?
55. Кўзингиз тушган ҳамма ёзувларни хатто буюмларнинг этикеткаларини ҳам ўқийсизми?
56. Мантиқий ўйинларни яхши кўрасизми?
57. Тушунтирганда мисоллар келтирасизми?
58. Одамнинг ҳамма аъзолари қаерда жойлашганини яхши биласизми?
59. Келишмовчилик ва жанжалларни ҳал қила оласизми?
60. Доим бирор нарсани ўрганишни ўйлаб юрасизми?
61. Бир марта эшитган қуйингизни эслаб қоласизми?
62. Билимларни тажриба ва синов орқали ўзлаштирасизми?
63. Сўзлашганда китобларни ўқиган образлардан фойдаланасизми?
64. Алгебрадан кўра геометрия сизга кўпроқ ёқадими?
65. Компьютер билан ишлашни ёқтирасизми?
66. машҳур актёрларнинг гапларини ўзларига ўхшатиб айтишни яъни тақлид қилишни ёқтирасизми?
67. Ҳаётингизни кўшиқсиз тасаввур қила оласизми?
68. Тўйларда қатнашишни ёқтирасизми?
69. Планеталарнинг номларини биласизми?
70. Кундалик юритасизми?
71. Уй хайвонларига овқат беришни ёқтирасизми?
72. Ҳаётингизда бирор нарсага эришиш учун ҳамма нарсага тайёرمىсиз?
73. Ўсимликларга сув қўйишни ёқтирасизми?
74. Тез-тез концертларга бориб турасизми?
75. Йўлда ўз шахсий муаммоларингиз ҳақида ўйлаб юрасизми?
76. Математикани яхши кўрасизми?
77. Дарс пайтида дафтарингизга баъзи нарсаларнинг расмини чизиб ўтирасизми?
78. Жуда кўп сўзларнинг маъносини биласизми?
79. Овоз чиқариб фикрлашни ёқтирасизми?
80. Одамлар қийналганда сиздан маслаҳат сўраб туришадими?

Энди бу саволларга жавобларни баҳолаш устида тўхталамиз. Синалувчи ўзи белгиллаган савол номерларни қуйидаги жадвалда доира ичига олиб чиқади.

Қайси устунда 8-10 доиралар бўлса синалувчида ўша қобилият устун бўлади. Қайси қобилиятнинг устунлигига қараб ўқувчининг нимага қизиқиши ҳақида сўз юритиш мумкин.

А –лингвинистик қобилият. Бундай қобилиятли кишиларда ўқишга шеърятга бахс мунозарага ҳазил ҳажв ва ҳикояларга қизиқиш кучли бўлади.

В – математик қобилият. Бу қобилияти устун бўлган кишилар абстракт белгилар, формулалар, рақамлар билан ишлашни ёқтиришади.

С- кўриш қобилияти. Бу қобилиятга эга кишиларда тасвирий санъатга хайкалтарошлик ва чизмачиликка қизиқиш катта бўлади.

Д кинетик қобилият. Бу қобилият эгалари рақс, рол ижро этиш, жисмоний машқлар, спорт ўйинлари ва драмага қизиқади.

Е – табиатсеварлик қобилияти. Бу қобилият эгалари сайру-саёҳатга, экскурсияларга кўпроқ қизиқади.

Ғ- мусиқий қобилият. Бу қобилият эгалари қўшиқ айтишни, мусиқа тинглашни, жўр бўлишни яхши кўради.

Г- суҳбатдошлик қобилияти. Бу қобилият соҳиблари ҳамдард, ҳамкор, хушмуомала бўлишни, биргаликда турли лойиҳалар яратишни хуш кўришади.

Н – фикрлаш қобилияти. Бу қобилият эгалари доим фикрни бир жойга йиғиб тўплай олади, яхши ва чуқур фикрлайди, ҳаёл суриб юришни яхши кўришади.

A	B	C	D	E	F	G	H
1	2	3	4	5	6	7	8
9	11	10	14	12	13	15	16
17	19	18	21	20	24	22	23
25	26	32	27	31	30	28	29
33	35	34	36	37	39	38	40
47	43	44	46	45	41	42	49
55	52	53	54	48	51	50	58
63	57	56	61	62	60	59	69
78	65	64	66	67	70	68	71
79	76	77	75	74	72	80	73

ФРАЙБУРГ САВОЛНОМАСИ ЁРДАМИДА ШАХС ХУСУСИЯТЛАРИНИ УРГАНИШ МЕТОДИКАСИ

Фрайбургнинг тест саволномаси /FP1/ 1903 и или Й. Фаренберг, Х.Зарг, Р.Рампи каби тадикикотчилар томонидан амалда кулланилди. Тест биринчи марта 1970 йили, иккинчи марта 1973 йили нашр қилинди, учинчи наشري эса 1978 йилда чикди.

Бу методика инсон шахсининг баъзи бир хусусиятларини ташхис қилиш учун яроқли бўлган кўп омилли тестдир. Бу амалий ва илмий тадқиқот мақсадлари учун муҳим манбадир. Саволнома шахс омили тўғрисида ҳар томонлама маълумотлар беради.

Тест тадқиқ қилинувчиларнинг кенг оммасига мўлжалланган. Ушбу методиканинг қисқартирилган варианты ҳам бор. Тестни якка ҳолда ёки гуруҳий шаклда қўллаш мумкин. Бажариш учун вақт саволноманинг шаклига

боғлиқ бўлиб у 20 дақиқадан 50 дақиқача давом этиши мумкин. Тадқиқот учун йуриқнома, саволнома ва жавоблар варақаси зарур. FNI саволномаси 12 ўлчамдан иборат.

Саволномадаги саволлар сони 114 та. Фақат 1-савол ҳеч бир ўлчамга (шкалага) ҳос эмас, чунки у текшириш ҳарактерига эга. 1-XII шкалалар асосий шкалалар ҳисобланади.

1- шкала (асабийлашганлик) шахсни асабийлашганлик даражасини белгилайди. Юқори баҳолар психосоматик бузилишлар билан жисмоний заиф кишиларнинг асабийлашганлик ҳолатига мос келади. Бу омилни, психологик терминлардан фойдаланиб, уни қуйидагича янада аниқроқ тавсифлаш мумкин: асабийлашганлик, асабни, касалманд, бирор бир ҳолатдаи чиқиб кетолмайдиган, ўз ҳиссиётларига берилган.

2-шкала (спонтан тажовузкорлик) интротенсив турдаги психопатик ҳолатни аниқлаш ва баҳолашга имкон беради. Юқори баҳолар гайри-ихтиёрий ҳулққа эга бўлган кишиларга ҳос хусусиятларни билдиради. Ўз-ўзидан пайдо бўладиган (спонтан) тажовузкорлик — бу тажовузкор, беихтиёр, соддадил, чиқиша олмайдиган, мурасиз деганидир.

3- шкала (рухий сиқилганлик) - психопатологик, рухий сиқилганлик ҳолатлари учун ҳос бўлган белгиларга ташҳис қўйиш учун имкон беради. Юқори баҳолар мана шу белгиларнинг эмоционал ҳолатда, ўзига ва ижтимоий муҳитга бўлган муносабатларида намоён бўлишини билдиради. Депрессивлик - бу таъбиҳиралик, тортинчоқлик, ишончсиз, ғамгин, ички азобланиш хусусиятлари йиғиндисидир.

4-шкала (жиззакилик) эмоциоал турғунликни баҳолашга имкон беради. Юқори баҳолар эмоционол ҳолатларнинг нотурғунлигидан дарак беради. Жиззакилик бу чидамсизлик, беихтиёр асабийлашган, жиддий таранг соддадил, инжиқ демакдир.

5-шкала (дилкашлик) ижтимоий фаолликнинг имкониятларини ва бу хусусиятларнинг ҳақиқий кўринишини ифодалайди. Юқори баҳолар эҳтиёжни таъминлашда доимий тайёрликни ва муомала эҳтиёжининг борлигидан далолат беради.

Дўстоналик - ҳушмуомалалик, дилкашлик, уддабуроник хусусиятларидир.

6- шкала (оғир, вазминлик рухий зарбага чидамлиликини англатади. Юқори баҳолар келажакка ишонч ва фаолликни; ўзига ишончи одатдаги ҳаётий ҳолатларда рухий зарба омиллари таъсиридан яхши ҳимояланганлигини англатади. Мўтадиллик - бу яхши кайфият, барқарорлик, матонатлик, хотиржамлилики, ўз кучига ишонч, ишонувчанлик, фаоллик демакдир.

7 - шкала (реактив тажовузкорлик) - экстратенсив типдаги психопатик белгиларни намоён бўлишини аниқлайди. Юқори баҳолар

устунликка интилишни ва ижтимоий муҳитга тажовузкорона муносабатни ифодалайди. Реактив тажовузкорлик бу тажовузкорона ўз қарашларини ҳимоя қилиш, ўз фикрини ҳимоя қилиш, худбинлик, манманлик, обрўга, юқорига, устунликка интилиш демакдир.

8 - шкала (уялувчанлик, тортинчоқлик) инсоннинг ҳаётий вазиятларда ўзини пассив ҳимоя қилиш хусусиятига мойилликни аниқлайди. Бу кучсиз ҳимояланган турда ўтади. Юқори баҳолар шкалада хавотирлилик, ишончсизлик тортинчоқлик хусусиятларини мавжудлигини ифодалаб булар эса ўз навбатида ижтимоий муносабатларга киришишни қийинлаштиради. Ўзини тута билиш - вазмин, ишончсиз, уятчан жонланувчи, таҳликага тушувчи.

9-шкала (ошкоралик) ўз-ўзини танқид даражасини ижтимоий муҳитга муносабатини тавсивлашга имкон яратади. Юқори баҳолар ўз-ўзига танқиднинг юқори даражасидан атрофдаги кишилар билан ишонарли ошкора биргаликда катта интилишдан дарак беради. Ушбу шкала буйича баҳолар синалаётганнинг берилган саволнома билан ишлаётганда у ёки бу даражада жавобларнинг самимийлигини таҳлил қилишга имкон яратади, бу эса бошқа саволномларнинг ёлғон шкалаларига тугри келади. Самимийлик хусусияти уз-узини танқид, ошкоралик, шахсий камчиликларни ва хатоларни тан олади.

10-шкала (экстравертлик ва интровертлик) юқори баҳолар шахснинг экстравертлик, қуйи баҳолар эса интровертлик хусусиятларига мос келади

Экстраверсия – сузамоллик, жамоат ишларида фаоллик ёки акси, интроверсия – одамлар билан алоқадан кочиш, пассивлик, эмоционал бекарорлик.

11- шкалада (эмоционал лабиллик, узгарувчанлик) юқори баҳолар етарли узини идрок қилмаслик, сержахллик, юқори кузгалувчанлик, кайфиятнинг тез-тез узгарувчанлигида куринадиган эмоционал ҳолатнинг нотугрилигини курсатади. Қуйи баҳолар факатгина эмоционал ҳолатнинг юқори баркарорлигини тавсифламасдан, балки уз-узини идрок қила олишни ҳам курсатади. Эмоционал узгарувчанлик-баркарорлик-эмоционал тургунлик ёки нотургунлик, кайфиятнинг узгарувчанлиги, сержахллик, жушқинлик, зиклик, гам ёки келажакка ишонч, хурсандчилик.

12-шкала (маскулинизм-феминизм) - юқори баҳолар рухий фаолиятнинг, хусусан, эркакларга ҳослигидан гувоҳлик берса, қуйи баҳолар аёлларга ҳослигидан дарак беради.

Мардлик-назокатлилик-фаоллик, ҳаммадан билимдон, фахмлаш топқирликдир.

Синов якка ҳолда ёки синалувчилар гуруҳи билан ўтказилиши мумкин. Синалаётганлар бир-бирига ҳалақит бермайдиган ҳолатда жойлаштирилиши лозим. Тадқиқотчи тадқиқот мақсадини ва саволнома билан ишлаш коидасини

қисқача баён қилади. Синалаётганларнинг топшириklarини бажаришига ижобий ва кизикиш билан муносабатда булишларига эришиш мухимдир. Уларнинг эътибори иш пайтида жавоблар буйича маслахатлашишнинг ва узаро ҳар мухокаманинг мумкин эмаслигига каратилмоги даркор.

Шундан кейин психолог синалувчиларга диққат билан йуриқномани урганиб чиқишни тавсия қилади, сунг саволлар пайдо бўлган булса, уларга жавоб беради, саволнома билан мустақил ишлашни таклиф этади.

Натижалар тахлилини текширувчилар тулдирган барча жавоб варакаларини биринчи саволга кандай жавоб берганлигини аниқлаган холда караб чиқишдан бошлаш керак.

Текширилаётган. киши қуйилган саволларга очикчасига жавоб беришни истамаса, тадқиқот амалга ошмаган деб хисобланиш керак. Биринчи саволга ижобий жавоб олинган такдирда тадқиқотнинг натижалари ишлаб чиқилгандан кейин юқори ва қуйи баҳолар ажратилади.

Синалувчига йўриқнома:

Сизнинг хулқингизга, алохида қилмишларингизга, одамларга бўлган муносабатингизга, хётга қарашларингизга ва шунга ўхшаш қандайдир хусусиятларингизга берилган тасдик мос келадими-йўқми? Агар шундай мослик бор деб хисобласангиз «ха» жавобини беринг, акс холда эса «йўқ» жавобини Беринг. Жавобларни хамма саволга бериш зарур.

Тадқиқотнинг муваффақияти топшириқнинг канчалих эътибор билан бажарилганлигига боғлиқ. Жавоблар беришда, бирор кишида яхши таассурот колдиришга интилмаслик керак, чунки ҳеч бир жавоб яхши ёки ёмон деб хисобланмайди.

Сиз ҳар бир савол устида узок, уйлаб утирмасдан иккала жавобнинг кайси бири сизингча, ҳар холда нисбий булса хам х.ак.ик.атга як.ин келишини х.ал қилмогингиз лозим булади. Баъзи бир саволларнинг ута шахсийлиги сизни ташвишлантормаслиги керак, чунки тадқиқот ҳар бир саволни, жавобни тахлил қилишни назарда тутмайди, балки у ёки бу жавобнинг сонига таянади.

Бундан ташкари Сиз якка психологик тадқиқотнинг натижалари худди тиббиётдагидек кенг мухокама қилинмаслигини билишингиз керак булади.

СИЗГА МУВАФФАҚИЯТ ТИЛАЙМИЗ!

1. Мен диққат билан йўриқномани ўқиб чикдим ва хамма саволларга очикчасига жавоб беришга тайёрман.
2. Кечқурунлари қувноқ, давра сафида - меҳмонда, қахвахонада вақтимни чоғ қилишни ёктираман.
3. Бирор киши билан танишмоғимга ҳар доим суҳбат учун хос бўлган мавзуни топишим қийинлиги халақит беради.

4. Тез-тез бошим оғриб туради.
5. Баъзида чаккамда дукуллашни ва бўйним атрофда томир уришни хис қиламан.
6. Мен ўзимни хушимни тез йўқотаман, шунингдек тез ўзимни қўлга оламан.
7. Баъзида бемаъни латифалардан куламан.
8. Мен бир нарса хақида сурашдан тортинаман, билишим керак бўлган нарсани бошқа йул билан билишни маъқул кўраман.
9. Менинг келганим сезилмаса, хонага кирмасликни маъқул кўраман.
10. Шундай инжиқ бўлишим ҳам мумкинки, қўлимга тушган ҳамма нарсани синдириб ташлашга тайёрман.
11. Атрофдагилар менга эътиборини карата бошлашса. узимни нокулай сезаман.
12. Мен баъзида юрагимни худди улда-жудда ишлаётгандек ёки курагимдан чикиб кетгудек бўлиб ура бошлашини хис қиламан.
13. Хафа қилганни кечириш мумкин дсб уйлайман.
14. Жахлга жахл билан жавоб бериш керак деб хисобламайман ва ҳар доим шунга амал қиламан.
15. Агар мен утирган булсам ва бирдан урнимдан турсам куз олдим коронгулашиб, бошим айланиб кетади.
16. Агар мени деярли ҳар куни муваффақиятсизликлар таъкиб қилмаганда, хаётим нақадар яхши бўлиши мумкинлиги хақида уйлайман,
17. Уз қилаётган ҳаракатларимда одамларга тулик ишониш керак, деган хулосага амал қилмайман.
18. Уз манфаатларимни химоя қилиш зарурати тутилиб колса, жисмоний куч ишлатишдан ҳам кайтмайман.
19. Энг зерикарли гуруҳни ҳам осонгина хушчакчак қила оламан.
20. Мен осонгина довдираб қоламан.
21. Агар менинг ишимга оғохлантириш берилса, бу мени ҳеч қачон хафа қилмайди.
22. Кулларим ва оёқларим совук котиб кетаётганини ёки увишиб қолаётганини тез-тез хис қиламан.
23. Бошқа кишилар билан муносабатда бўлганимда унгайсизланаман.
24. Баъзида ҳеч бир сабабсиз узимни бахтсиз хис қиламан.
25. Баъзида бирор иш билан шугулланишга ҳеч ҳам хоҳиш булмайди.
26. Худди жуда оғир ишни бажаргандек, гоҳида менга хаво етмаётгандек туюлади
27. Менга шундай туюладики, уз хаётимда жуда куп нарсаларни нотугри қилганга ухшайман.

- 28.Менинг назаримда бошқалар купинча устимдан кулишаётгандек туюлади.
- 29.Узок уйлаб утирмаи бажариладиган топширикларни яхши курам ан.
- 30.Уз такдиримдан норози булишга етарли асосларим бор деб хисобламайман.
- 31.Купинча иштахам булмайди.
- 32.Болалигимда ота-онам ёки уқитувчиларим бошка болаларни жазолашганларида кувонганман.
- 33.Одатда карорим катъий ва тез ҳаракат қиламан.
- 34.Ҳар доим ҳам рост гапирмайман.
- 35.Кимдир ёкимсиз ҳолатдан чиқиш учун интилаётганини кизикиш билан кузатаман.
- 36.Утиб кетган воқеалар мени кам ташвишлантиради.
- 37.Уз фикримда турмоқчи булсам барча воситалар яхши деб хисоблайман.
- 38.Мушт орқали бирор нарсани исботлашдан бир арзийдиган нарса чиқишини тасаввур қила олмайман.
- 39.Мен билан жанжаллашиш йулларини кидираётган одам билан учрашишдан кочмайман.
40. Баъзида ҳеч нарсага яроксиздекман.
41. Мен ҳар доим қандайдир толиққан, зуриққан ҳолда юргандекман, менинг бушашим кийин.
42. Купинча куқрагим остида оғрик, қорнимда ҳар хил ёкимсиз сезгилар пайдо булади.
43. Дустимни ҳафа қилганлардан уч олишга ҳаракат қиламан.
44. Белгиланган вақтга кеч қолган паитларим бўлган.
45. Менинг ҳаётимда шунақа ҳам бўлганки нимагадир ҳайвонларга азоб беришни узимга лозим топганман.
46. Эски танишим билан учрашганда хурсандлигимдан унинг бўйнига осилиб олишга тайёрман.
47. Мен бирор нарсадан қурқсам оғзим қурқшайди, қул-оёғим қалтирайди.
48. Менда тез-тез шундай қайфият буладики, ҳеч нарсани қурмасам, эшитмасам дейман.
- 49.Уйкуга ётсам одатда бир неча дақиқадан сунг ухлаб, қоламан.
50. Бошқаларнинг ҳато-камчиликларини қурсатиш менга ором бағишлайди.
- 51.Баъзида мактаниб тураман.
- 52.Жамоат тадбирларида фаол қатнашаман.
53. Купинча шундай буладики, хохламаган учрашувдан қугулиш учун бошка томонга қарашимга тугри келади.
- 54.Узимни оқаш учун баъзида бирор нарсани уйлаб топаман.

55. Мен деярли ҳар доим ҳаракатдаман ва фаолман.
56. Мен гапираётган нарсалар куп холларда суҳбатдошларимга ҳақиқатдан ҳам кизиқарли эканлигидан шубҳаланиб қоламан.
57. Баъзида бирдан тер коплаганини хис қиламан.
58. Агар бирор кишидан каттик жаҳлим чикса, уни уриб юборишим ҳам мумкин.
59. Кимнидир менга ёмон муносабатда булиши, мени кам ташвишлантиради.
60. Танишларимга одатда эътироз билдиришим кийин.
61. Булиши мумкин бўлган муваффақиятсизлик ҳақидаги фикрдан ҳаяжонланаман ва ташвишланаман.
62. Танишларимнинг ҳаммасини ҳам яхши курмайман.
63. Менда шундай фикр ҳам бўлиб турадики, улардан факат уялиш керак.
64. Билмадим, нима учундир баъзида ҳамма бирор нарсадан илҳом олаётган бўлса уша нарсани бузгим келади.
65. Ҳар қандай одамдан менга керакли нарсани илтимос қилишдан кура, унга мажбурлаб қилдиришни афзал кураман.
66. Мен куп холларда кул ва оёқларимни ноқулай ҳаракатлантираман.
67. Кувнок даврада булишдан кура, узимнинг сеvimли Ишим билан шугулланиб эркин кеча утказишни афзал кураман.
68. Даврада узимни уйда тутгандек тутолмайман.
69. Баъзида уйламасдан шундай нарсани гапириб куяманки, у ҳақида яхшиси жим турган афзалрок.
70. Хатто танишлар даврасида ҳам диққат марказда булишдан куркаман.
71. Яхши танишларим жуда куп эмас.
72. Гоҳида менда шундай таасурот пайдо буладики, Еркин ранг, Еркин бўёк, кучли шовкин менда ёкимсиз хиссиётларни уйғотади.
73. Менда куп холларда даврада кимнидир хафа қилиш ёки жаҳлини чиқариш истаги пайдо булади.
74. Ҳаётда турли ёкимсиз нарсаларнинг учраши мумкинлигини уйласам, бундан тугилмаганим яхши эди деб қоламан.
75. Агар мени кимдир жиддий хафа қилса, узига тегишлисини тулик олади.
76. Жаҳлимни чиқаришса, айтадиган гапларимдан уялмайман.
77. Суҳбатдошимга менинг шундай савол беришим ёки шундай жавоб беришим ёқадики, уша вақтда у узини йўқотиб куйсин.
78. Зарур бўлган ишларни ҳам орқага сурган вақтларим бўлган.
79. Латифаларни ёки кулгили воқеаларни ҳикоя қилишни ёқтимамайман.
80. Кундалик кийинчиликлар ва ташвишлар уз мувозанатимни йўқотишга олиб келади.

81. Узимни ноқулай тутган даврадаги одам билан учрашиб қолсам, ўзимни қўйга жой топа олмайман.
82. Хаётдаги майда-чуйдаларга ҳам жиддий эътибор қаратадиган одам билан ҳам афсуски муносабатда бўла оламан.
83. Катта аудитория олдида сўзга чиқишдан тортинаман.
84. Менинг кайфиятим ўзгариб туради.
85. Атрофдагиларнинг купчилидан кура мен тезроқ чарчайман.
86. Агар мен бирор нарсадан кучли хаяжонланган ёки аччикланган бўлсам, уни бутун таним билан хис қиламан.
87. Қалламга келадиган ёкимсиз фикрлардан безор бўлиб кетаман.
88. Афсуски, мени оилада ҳам, уз танишларим даврасида ҳам тушинишмайди.
89. Агар мен бугун одатдагидан камроқ ухлаган бўлсам, эртасига узимни дам олгандек хис қила олмайман.
90. Узимни шундай тутаманки, атрофдагилар менинг норозилигимни пайдо қилишдан чучисин.
91. Келажакимга ишонаман.
92. Атрофдагилардан бирининг ёмон кайфиятини сабабчиси бўлганман.
93. Бошқаларнинг устидан кулишдан ҳам кайтмайман.
94. Ута сергап одамлар билан ҳам муомила қила оламан.
95. Мен хама нарсага осон муносабатда буладиган кишилар тоифасиданман.
96. Усмирлигимда таъкикланган мавзуларга кизикканман.
97. Гоҳида яхши кўрган кишиларимнинг дилини оғритганман.
98. Атрофдагиларнинг қайсарликлари туфайли улар билан кўпинча келиша олмайман.
99. Ўз қилмишларидан кўпинча виждоним қийналади.
100. Мен кўп ҳолларда паришонхотир бўламан.
101. Ёмон кўрган одамимнинг омадсизлиги, мени безовта қилганлигини эслай олмайман.
102. Кўп ҳолларда бошқалардан тез ранжийман.
103. Баъзида кутилмаганда, ўзим тушунмаган нарсалар ҳақида ишонч билан гапира бошлайман.
104. Кўпинча шундай кайфиятда буламанки, ҳар қандай бахона билан потрлаб кетишга тайёр тураман.
105. Кўпинча узимни чарчаган ва Ланж сезаман.
106. Мен одамлар билан суҳбатлашишни яхши кураман ва ҳар доим бунга тайёрман.
107. Афсуски, кўп вазиятларда мен одамларга шошиб баҳо бераман.
108. Эрталаб одатда мен яхши тураман, кўпинча хуштак чала бошлайман ёки

хиргои қиламан.

109.Мухим муаммоларни хал қилишда хатто узок мулохазадан сунг хам узимга тулик ишончни хис қилмайман.

110.Бахсда нимагадир узимнинг тарафдоримдан баландрок овозда гапирига интиламан.

111.Умидсизлик менда кучли ташвиш уготмайди.

112.Бирдан лабларимни, тирнокларимни тишлайдиган холларим хам булади.

113.Ёлғиз колган холларда узимни нихоятда бахтиёр хис қиламан.

114.Баъзида шундай буладики, хама бир-бири билан урушиб колишини хохлаб коламан.

Илтимос хамма жавобларга жавоб берганлигингизни текшириб чикинг.

КАЛИТ

1–Асабийлашганлик (хаммаси бўлиб 17 савол)

«Ха» - 4,5,12,15,22,26,31,41,42,57,66,72,85,86,89,105

«Йўқ» - 49

2 – шкала. Уз-уздан пайдо буладиган тажовузкорлик (13 савол)

«Ха» - 32,35,45,50,64,73,77,93,97,99,103,12,114

«Йўқ» - 99

3 – шкала. Рухий сиқилиш (14 та савол).

«Ха» - 16,24,27,28,30,40,48,56,61,74,84,87,88,100

«Йўқ» -

4 – шкала. Сержахиллик, серзардалик, жиззақилик (11 савол)

«Ха» - 6,10,58,69,76,80,102,104,107,110

«Йўқ» -

5 – шкала. Мулокотчанлик (16 савол)

«Ха» - 2,19,46,52,55,94,106

«Йўқ» - 3,8,23,53,67,71,79,113

6 – шкала. Огирлик, вазминлик (10 та савол)

«Ха» - 14,21,29,37,38,59,91,95,108,111

«Йўқ» -

7– шкала. Ута тажовузкорлик (10 та савол)

«Ха» - 13,17,18,36,39,43,65,75,90,98

«Йўқ» -

8 – шкала. Тортинчоклик (10 савол)

«Ха» - 9,11,20,47,60,70,81,83,109

9 – шкала. Очиклик, ошкоралик (13 савол)

«Ха» - 7,25,34,44,51,54,62,63,68,78,92,98,101

«Йўқ» -

10 – шкала. Экстраверсия-интроверсия (12 та савол)

«Ха» - 2,29,46,51,56,76,93,95,106,110

«Йўқ» - 20,87

11 – шкала. Таъсирчанлик, узгарувчанлик (14 та савол)

«Ха» - 24,25,40,48,80,83,85,87,88,102,112,113

«Йўқ» - 59

12 – шкала. Мардлик-назокатлик (15 та савол)

«Ха» - 18,29,3,50,52,58,59,65,91,104

«Йўқ» - 16,20,31,47,84

Жавоб варақасига савол номерининг қаршисига «Ха» ёки «Йўқ» жавоби ёзиб қўйилади.

Методиканинг «калити»да ҳар бир шкалага тегишли бўлган савол номерлари ёзилган. Ҳар бир шкаланинг савол номерига сизнинг жавобингиз тугри келса 1 балл билан баҳоланади.

(«Ха» жавоби ва «Йўқ» жавоби бўйича баллар қўйиб ҳисобланади.)

Ҳар бир шкала бўйича бирламчи баҳолар ҳисоблаб чиқарилади.

Шкала раками	Бирламчи баҳолар
I	
II	
III	
IV	
V	
VI	
VII	
VIII	
IX	
X	
XI	
XII	

Бундан сўнг ҳосил бўлган бирламчи баҳоларни стандарт баҳоларга қўчирилади. (2-чи жадвалга қараңг)

БИРЛАМЧИ БАЛЛАРНИ СТАНДАРТ БАХОЛАРГА ҚУЧИРИШ

1 баллдан 3 баллгача бўлган баҳолар қуйи

4 баллдан 6 баллгача бўлган баҳолар урта

7 баллдан 9 баллгача бўлган баҳолар юқори

баҳолар туркумига (хусусиятлар даражаси) киради.

Назорат саволлари

1. Ўқувчилардаги билиш жараёнлари хусусиятлари?
2. Темперамент турлари қайсилар?
3. Характернинг хусусиятлари қандай?

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Нишонова З.Т., Алимова Г.К. Болалар психологияси ва психодиагностикаси Т.: ТДПУ 2017 – 264 б.
2. Ғозиев Э. Онтогенез психологияси Назарий- экспериментал таҳлил Т.: Ношир 2010. – 356 б.
3. Дўстмухамедова Ш.А., Нишонова З.Т. ва бошқалар Ёш даврлари ва педагогик психология Т.: Фан ва технологиялар 2013 – 343 б.
4. Шаповаленко И.В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология): учебник для студентов вузов. – М.: Гардарики, 2007. – 349 с.

2- амалий машғулот

Етакчининг мулоқот маданияти

Етакчи шахсининг коммуникатив ва ташкилотчилик мойилликлари диагностикаси методикаси

Кўрсатма: куйидаги саволларга жавоб беринг, саволга «ҳа» деб жавоб берсангиз тегишли тартиб рақами олдида «+» белгисини, «йўқ» деб жавоб берсангиз «-» белгисини қўйинг.

Саволлар.

1. Доим суҳбатлашиб турадиган дўстларингиз кўпми?
2. Кўп ҳолларда дўстларингизни ўз фикрингизга оғдира оласизми?
3. Дўстларингиздан бири сизни ранжитса, узоқ вақт хафа бўлиб юрасизми?
4. Мураккаб вазиятларда ўзингизни ўнглаб олишингиз доим қийин кечадики?
5. Ҳар хил янги одамлар билан танишишга интиласизми?
6. Ижтимоий фаолият билан шуғулланиш сизга ёқадими?
7. Вақтингизни одамлар билан эмас, кўпроқ китоб ўқиш билан ёки бошқа ишлар билан ўтказишни ёқтиришингиз ростми?
8. Бирор мақсадга эришиш йўлида олдингизда тўсиқлар пайдо бўлса, ниятингиздан тезда воз кечасизми?
9. Ёши сиздан анча катта бўлган одамлар билан осон алоқа ўрната оласизми?

- 10.Дўстларингиз билан ҳар хил ўйинлар, кўнгилоҷар тадбирларни уюштиришни яхши кўрасизми?
- 11.Янги жамоага қўшилиб олишингиз қийинми?
- 12.Бугун бажарилиши мумкин бўлган ишларни тез – тез эртага қолдириб турасизми?
13. Нотаниш одамлар билан осон алоқа ўрната оласизми?
- 14.Дўстларингиз сизнинг фикрингизга монад иш қилишини талаб этасизми?
- 15.Сиз учун янги бўлган жамоага қўшилиб кетишингиз қийинми?
- 16.Дўстларингиз ўз мажбуриятларини, вазифаларини бажармаганда, улар билан «сан - ман»га бормаслигингиз ростми ?
17. Имконият бўлди дегунча янги одам билан танишишга, суҳбатлашишга интиласизми?
- 18.Муҳим масалаларни ҳал этишда, кўпинча ташаббусни ўз зиммамизга оласизми?
- 19.Атрофдагилар ғашингизга тегадими, ёлғиз қолишни хоҳлайсизми?
- 20.Нотаниш жойда ўзингизни тез ўнглаб ололмаслигингиз ростми?
- 21.Доим одамлар орасида бўлиш сизга ёқадими?
- 22.Бошлаган ишни охирига етказа олмасангиз асабийлашасизми?
- 23.Бирор янги одам билан танишмоқчи бўлганингизда, сизда уялиш, тортиниш ҳислари пайдо бўладими?
- 24.Дўстларингиз билан кўп суҳбатлашишдан чарчайсизми?
- 25.Жамоа бўлиб ўйналадиган ўйинларни ёқтирасизми?
- 26.Дўстларингиз манфаатларига тегишли масалаларни ҳал этишда тез – тез ташаббускор бўлиб турасизми?
- 27.Сиз унчалик яхши танимайдиган одамлар даврасида ўзингизни ишончсиз ҳис этасизми?
- 28.Камдан кам ҳолларда фикрингиз тўғри эканлигини исботлашга уринасизми?
- 29.Сизнингча, нотаниш одамлар гуруҳига кўтаринки кайфиятни олиб кириш осонми?
- 30.Ижтимоий фаолиятда иштирок этасизми?
- 31.Танишларингиз сони озгина бўлишига интиласизми?
- 32.Дўстларингиз сизнинг фикрингизга қўшилмаса, барибир уни исботлашга уринасизми?
- 33.Нотаниш одамлар жамоасида ўзингизни эркин ҳис этасизми?
- 34.Турли тадбирларни ташкил этишга жондилдан киришасизми?
- 35.Кўпчилик олдида сўзлаётганингизда ўзингизни эркин ҳис этасизми?
- 36.Турли учрашувларга тез – тез кеч қолиб турасизми?

37. Дўстларингиз сизнинг фикрингизга қўшилмаса, барибир уни исботлашга уринасизми?
38. Кўпинча дўстларингиз диққат – эътибори марказида бўлиб турасизми?
39. Нотаниш одамлар билан суҳбатлашганингизда кўпинча ўзингизни ноқулай ҳис этасизми?
40. Дўстларингизнинг катта даврасида ўзингизни ишончли ҳис этишингиз ростми?

Натижаларни қайта ишлаш.

1. Синалувчилар жавобларини калит билан солиштириш ва ўзаро мос жавоблар миқдорини аниқлаш керак.

КАЛИТ

Коммуникатив мойиллик				Ташкилотчилик мойиллик			
1. +	3. -	5. +	7. -	2. +	4. -	6. +	8. -
9. +	11. -	13. +	15. -	10. +	12. -	14. +	16. -
17. +	19. -	21. +	23. -	18. +	20. -	22. +	24. -
25. +	27. -	29. +	31. -	26. +	28. -	30. +	32. -
33. +	35. -	37. +	39. -	34. +	36. -	38. +	40. -

2. Коммуникатив мойилликлар коэффиценти /Кк/ ни ва ташкилотчилик мойилликлари /Кт/ ни қуйидаги формулалар орқали аниқлаш.

$K_k = \text{ўзаро мос жавоблар миқдори} \times 0,05$

$K_t = \text{ўзаро мос жавоблар миқдори} \times 0,05$

Олинган натижалар 0 ва 1 оралиғида жойлашади. Кўрсаткичнинг 1 га яқин бўлиши коммуникатив ва ташкилотчилик мойилликлари юқори эканини, 0 га яқин бўлиши эса паст эканлигини кўрсатади.

Кўрсаткичларни баҳолаш учун қуйидаги жадвалдан фойдаланилади.

Кк	Кт	Баҳо
0,1 – 0,45	0,2 – 0,55	1
0,46 – 0,55	0,56 – 0,65	2

0,56 – 0,65	0,66 – 0,70	3
0,66 – 0,75	0,71 – 0,80	4
0,76 – 1,00	0,81 – 1,00	5

Баҳолар тавсифи.

1. Коммуникатив ва ташкилотчилик мойилликлари суст.
2. Коммуникатив ва ташкилотчилик мойилликлари ўртача даражага етмайди. Ташаббусни ўз зиммасига олмайдиган, вақтни танҳоликда ўтказишни ҳуш кўрадиган, нотаниш одамлар билан суҳбатлашаётганда, кўпчилик олдида бирор нарсани айтиб бераётганда ўзини ноқулай ҳис этадиган, хафагарчиликни оғир ўтказадиган одам.
3. Коммуникатив ва ташкилотчилик мойилликлари ўртача. Одамлар билан алоқа қилишга интиладиган, танишлари доирасини чегарал қўймайдиган, ўз фикрини ҳимоя қиладиган одам. Аммо унинг бу хусусиятлари барқарор эмас.
4. Коммуникатив ва ташкилотчилик мойилликлари юқори даражада. Янги шароитда ўзини йўқотиб қўймайдиган, танишлари доирасини доим кенгайтиришга интилувчи, мулоқотда ташаббускор, ижтимоий фаолиятда жонбозлик билан иштирок этадиган, мураккаб вазиятда мустақил қарор қабул қила оладиган одам.
5. Коммуникатив ва ташкилотчилик мойилликлари жуда юқори. Коммуникация ва ташкилотчилик эҳтиёжи бўлиб қолган, доим уни қондиришга интиладиган, янги жамоада, янги муҳитда ўзини жуда эркин тутадиган, ташаббускор, ўз фикрини охиригача ҳимоя қиладиган, турли ўйинларни, тадбирларни уюштиришни яхши кўрадиган одам.

Тест. «Мулоқотга киришувчанлик».

Қуйида берилган 16 саволга «ха», «йўқ», «баъзан» деб жавоб беринг:

1. Сизни амалий учрашув кутмоқда. Уни бетоқатлик билан кутасизми?
2. Сизни бирор касаллик холдан тойдирмагунча, врачнинг олдига боришни орқага суравермайсизми?
3. Сизни бирор мавзудаги ахборот билан йиғилиш, мажлис ва шунга ўхшаш тадбирда маъруза билан чиқиш топшириғи хавотирга соладими?
4. Сизга илгари бормаган шахрингизга сафарга бориб келишни таклиф этишди. Шу сафарга бормаслик учун бор имкониятни ишга соласизми?
5. Ўзингиздаги хиссий кечинмалар билан кимлар биландир ўртоқлашишни яхши кўрасизми?

6. Кўчада сизга нотаниш одам бирор илтимос билан мурожаат қилса, сизнинг ғашингиз келадими?

7. Сиз «Оталар ва болалар» муаммоси борлиги ва турли авлод вақилларининг бир-бирларини тушунишлари қийинлигига ишонасизми?

8. Танишингизга бир неча ой аввал олган қарз пулини эслатишга уяласизми?

9. Ошхона ёки ресторанда сизга ёкмайдиган таом беришди, идишни четга суриб, аччигингиз келганини яшира оласизми?

10. Бегона одам билан ёлғиз қолганингизда, у биринчи бўлиб гап бошласа, Сизга жавоб қайтариш малол келадими?

11. Сиз турли ерларда одамларнинг узун навбатда туришганини кўрсангиз, тоқатингиз тоқ бўладими. Навбатда туриб кутишдан кўра, уз ниятингиздан воз кечишни афзал кўрасизми?

12. Бирор жанжалли вазиятни муҳокама қилиши керак бўлган комиссиянинг аъзоси бўлишдан куркасизми?

13. Сизда бирор адабиёт, санъат ва маданият асарларини баҳолашнинг соф индивидуал мезонлари бор ва бу борада бошқаларнинг фикрини қабул қилмайсиз. Шундайми?

14. Сизга жуда таниш бўлган масала буйича бошқаларнинг нотугри фикрларини тасодифан эшитиб колсангиз, индамай куя коласизми?

15. У ёки бу масалада ёрдам беришингизни сурашса, сиз бундан огринасизми?

16. Уз нуктаи назарингизни огзаки баён этгандан кура, уни ёзма тарзда ифодалашни афзал курасизми?

Энди балларни хисобланг:

«ха» — 2 балл, «баъзан» — 1 балл, «йўқ» — 0. Шу тарзда балларни кушиб чиккач, одамларнинг кайси тоифасига киришингизни билиб оласиз.

14-18 балл. Сизнинг мулокатга киришувчанлигингиз яхши, уртача. Сиз куп нарсага кизикасиз, бошқаларни бажонидил тинглайсиз, узгалар фикрига сабр-токатлисиз, уз фикрингизни босиклик билан изхор этасиз. Бегоналар билан учрашувга бориш сиз учун унчалик нохуш эмас, лекин шовкин-суронли даврани ёктирмайсиз, одамларнинг сергапи сизга ёкмайди.

9-13 балл. Сиз мулокатга киришувчансиз. Кизикувчан, сергап, турли масалаларда узгалар билан гаплашишни яхши курасиз. Янги одамлар билан танишиш, давранинг диққат марказида бўлишни ёктирасиз. Узгаларнинг илтимосларини бажармасангиз ҳам қабул қилаверасиз. Аччигингиз тез, лекин тез совийсиз. Сизга сабр-токат, кийинчиликлар билан тукнашганда жасорат етишмайди. Лекин астойдил хохласангиз, узингизни ён бермасликка

кундиришингиз мумкин.

4-8 балл. Сизнинг мулокат малакангиз ёмон эмас, сиз барча ишларнинг гувоҳи бўлиб юрасиз. Мунозараларда катнашишни яхши курасиз, бирор масала юзасидан юзаки тасаввурга эга булсангиз ҳам, уз фикрингизни айтишни хоҳлайсиз. Ишни охирига олиб бора олмасангиз ҳам ҳар қандай ишни бошлайверасиз. Шунинг учун ҳам раҳбарларингиз ва касбдошларингиз сиздан хавотирда булишади. Бу ҳақда уйлаб куринг.

3 ва ундан кам балл. Сизнинг коммуникатив малакаларингиз яхши эмас, сиз сергапсиз, ҳар нарсага аралашаверасиз. Узингиз умуман беҳабар бўлган нарсалар хусусида ҳам фикр юритаверасиз. Ихтиёрсиз тарзда турли зиддиятлар ва жанжалларнинг иштирокчисига айланиб коласиз. Жиззаки, салга хафа буладиган одатингиз бор, шунинг учун одамлар сиз билан чиқиша олмайдилар. Узингизни тутиш, сабр-токатли булиш учун одамларга ҳурмат билан қарашга урганинг. Колаверса, уз соғлигингиз ҳақида қайгуринг, чунки бундай ҳаёт тарзи изсиз булмайди, асабларингиз чарчаб қолиши мумкин.

Мулоқотда ўз – ўзини бошқариш даражасини аниқлаш сўровномаси

Мазкур сўровнома америкалик психолог М.Снайдер томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, шахснинг мулоқот давомида ўз – ўзини қанчалик кучли бошқара олишини ўрганишга хизмат қилади.

Кўрсатма: «Диққат билан қуйидаги берилган 10 та гапни ўқиб чиқинг. Гаплар мазмунида ифодаланган фикр ўзингиз учун қанчалик тегишли эканини билдиринг. Бунда «тўғри», «тўғри шекилли» каби жавоблардан фойдаланинг»

Сўровнома материали

1. Менинг назаримда, бошқаларнинг хатти – ҳаракатларига тақлид қилиш осон эмас,
2. Мен атрофдагилар диққатини жалб этиш ёки уларни кулдириш учун ҳар хил қилиқлар қила олган бўлар эдим.
3. Мендан тузуккина актёр чиқиши мумкин эди.
4. Атрофдаги одамлар назарида мен баъзи нарсаларни ҳаддан ташқари юракка яқин оламан.
5. Дўстлар даврасида мен камдан – кам бошқаларнинг диққат марказида бўламан.
6. Ҳар хил вазиятларда ҳар хил одамлар билан мулоқот қилишда мен ўзимни турлича тутаман.
7. Мен бирор нарсага қатъий ишонганимдагина уни ҳимоя қилиб, ёқлаб чиқишим мумкин.
8. Одамлар билан муомала – муносабатда муваффақият қозониш учун мен атрофдагиларга маъқул тушадиган хатти – ҳаракатларни қилишга интиламан.

9. Мен «кўргани кўзим бўлмаган» одамлар билан ҳам ўзимни дўстона тута оламан.

10. Мен ҳар доим ҳам ўзимнинг ҳақиқий сифатларимни намоиш этмайман.

Натижаларни ҳисоблаш.

Калитга мос келган ҳар бир жавоб учун 1 балл қўйилади

Калит: «тўғри», «тўғри шекилли» - 1, 5, 7;

«нотўғри», «нотўғри шекилли» - 2, 3, 4, 6, 8, 9, 10.

Текширилувчининг жавоблари калит билан солиштирилгач, болаларнинг умумий йиғиндиси ҳисоблаб топилади.

Натижаларнинг талқини.

Агар текширилувчи самимий жавоб берган бўлса, унинг мулоқотда ўз – ўзини бошқара олиш даражаси ҳақида қуйидаги фикрларни билдириш мумкин:

4 – 3 – коммуникатив назорат суст; хулқ – атвор барқарор, вазиятга қараб ўзгаравермайди мулоқотда самимий равишда кўнгилдаги гапни гапириш эҳтимоли юқори: дангаллик ва чўрткесарликнинг кучли эканлиги атрофдаги баъзиларга ёқмаслиги мумкин.

4 – 6 – коммуникатив назорат ўртача; самимият даражи юқори, лекин баъзида ҳиссиётлар «жилови» бўш қўйиб юборилади: хулқ – атворда атрофдагиларнинг фикрларини инобатга олиш мавжуд.

7 – 10 – коммуникатив назорат юқори; тезлик билан ҳар қандай ролга кириша олиш; вазият ўзгариши билан шахсий хулқ – атворни осонгина ўзгартириш; атрофдагиларда қандай таасурот қолдирилишини олдиндан билиш.

М.Снайдернинг таъкидлашича, коммуникатив назорат даражси юқори бўлган одамлар қайси вазиятда ўзини қандай тутиш кераклигини биладилар, ўз эмоцияларининг ифодаланишин бошқарадилар. Бироқ улар ўзларини табиий тутишга қийналадилар, воқеалар ривожини олдиндан пайқаб бўлмайдиган вазиятларни хуш кўрмайдилар. Коммуникатив назорат даражаси паст бўлган одамлар ўзини табиий ва очик тутадилар, лекин вазият ўзгарганда, янги вазиятга мослашишда қийналадилар.

Жавоб варақаси

№	Тўғри	Тўғри, шекилл и	Нотўғр и	Нотўғр и, шекилл и	№	Тўғри	Тўғри, шекилл и	Нотўғр и	Нотўғр и, шекилл и
1					6				
2					7				
3					8				
4					9				
5					10				

Методика манбаси: Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога: Учеб.пособие: В 2 кн. – 3 – е изд. – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС, 2000: - КН. 2: Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приёмы и упражнения. – 480 с. 57 – 58 бетлар.

Мулоқотчиликнинг умумий даражасини аниқлаш сўровномаси

Мазкур сўровнома В.Ф.Ряховский томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, мулоқатчанликнинг умумий даражасини аниқлаш мақсадида қўлланади.

Синалувчига кўрсатма: «Сизнинг эътиборингизга бир қатор оддий саволлар хавола этилади. Сиз уларга «ха», «йўқ» «баъзида» деб жавоб қайтаришингиз мумкин. Саволларга тез, кўп ўйламай жавоб беришингиз талаб этилади».

Саволлар

1. Сизни оддий ёки иш билан боғлиқ учрашув кутиб турибди. Учрашув вақтини кутиш сизни асабийлаштирадими?
2. Сизга бирор мажлис, анжуман ёки шу каби бошқа тадбирда нутқ сўзлаш, маъруза ўқиш, ахборот етказиш топширилса, бунда халоватингизни йўқотиб, бевосита бўлиб кўрасизми?
3. Шифокор қабулига боришни касал зўрайиб кетгунча чўзиб юрадиган одатингиз борми?
4. Сизни бошқа шаҳарга меҳнат сафарига жўнатишмоқда. Сиз авваллари ҳеч қачон бу шаҳарда бўлмагансиз. Сиз бор имкониятингизни ишга солиб, ушбу меҳнат сафаридан кутилиб қолишга уринасизми?
2. Ўз кечинмалирингизни бировга у ким бўлишидан қатъий назар гапириб беришни ёқтирасизми?
3. Кўчада нотаниш одам сизга илтимос билан (йўлни кўрсатиб юбориш, вақтни айтиб юбориш ва бошқа илтимослар) мурожаат қилиши жонингизга тегадими?
4. Ҳар хил авлод вакиллари, ҳақиқатдан ҳам, бир – бирини тушуниши қийин, деб ўйлайсизми?

5. Танишингиз бир неча ой аввал сиздан қарз олган бўлса, унга пулни қайтариш илтимоси билан мурожаат қилишга уяласизми?
6. Ресторан ёки кафедра сизга сифатсиз таом келтирилди. Сиз индамай ликопчани жаҳл билан бир четга суриб қўясизми?
7. Нотаниш одам билан ёлғиз қолганда, сиз суҳбатга киришмайсиз, ўзингиз гап бошламайсиз. Шундайми?
8. Сиз борган жойда одамлар узун навбат ҳосил қилиб туришган бўлса (масалан, дўконда, кутубхонада, кассада) ниятингиздан қайтмай қатор охирига келиб турармидингиз?
9. Низоли вазиятларни ҳал этиш билан шуғулланувчи бирор комиссия ишида қатнашиш сизни чўчитадими?
10. Сиз санъат асарларига, бадиий асарларга баҳо беришда бошқаларнинг фикр – мулоҳазаларини эътиборга олмайсиз. Шундайми?
11. Сиз яхши билган бирор масала бўйича биров аниқ хато гапираётган бўлса, бу одам билан бахslashмасдан индамай қўя қоласизми?
12. Иш ёки ўқиш юзасидан биров муайян муаммони ҳал этишда ёрдам беришингизни илтимос қилганда, энсангиз қотадиими?
13. Фикрингизни оғзаки айтгандан кўра ёзма тарзда билдиришни маъқул кўрасизми?

Натижаларни баҳолаш

Ҳар бир «ҳа» деган жавоб учун 2 балл қўйилади.

Ҳар бир «баъзида» деган жавоб учун 1 балл қўйилади.

Ҳар бир «йўқ» деган жавоб учун 0 балл қўйилади.

Натижалар талқини.

30 – 32 балл. Мулоқотчанлик даражаси анча паст. Бу сиздаги жиддий муаммо. Чунки бундан аввало ўзингиз азият чекасиз. Бироқ яқинларингизга ҳам осон тутиб бўлмайди. Ҳамкорликдаги фаолиятни талаб қилувчи ишни сизга ишониб топшириб бўлмайди. Мулоқотчанроқ бўлишга, ўзингизни бошқаришга ҳаракат қилинг.

25 – 29 балл. Сиз ёлғизланишни яхши кўрасиз, шунинг учун дўстларингиз кам. Нотаниш одамлар билан танишиш, нотаниш жойларга бориш зарурати ҳаловатингизни бузади. Сиз ўзингизнинг бу хусусиятларингизни биласиз ва ўзингиздан норози ҳам бўласиз. Лекин фақат норозилик билан чекланманг – характерни ўзгартириш ўз қўлингизда. Эслаб кўринг: бирорта ишга қизиқиб кетганингизда анча мулоқотчанг бўлиб қоласиз-ку!

19 – 24 балл. Сиз маълум даражада мулоқотчансиз ва нотаниш вазиятда ўзингизни йўқотиб қўймайсиз. Янги муаммолар сизни кўрқитмайди, аммо нотаниш одамлар билан мулоқот қилишда анча эҳтиёткорсиз, бахс – мунозараларга бажонидил қўшилмайсиз. Баъзида гапларингизда заруратсиз

киноя – кесатиқ кўпайиб кетади. Бироқ бу камчиликни тузатса бўлади.

14 – 18 балл. Сиз етарлича мулоқотчансиз, қизиқувчансиз, суҳбатдош қизиқ нарсалар ҳақида гапирганда, уни диққат билан тинглайсиз. Мулоқотда анча сабрлисиз, ўз нуқтаи назарингизни ҳиссиётга берилмай ҳимоя қиласиз. Нотаниш одамлар билан суҳбатлашишга тўғри келганда, безовта бўлмайсиз, айти пайтда шовқин сўрон давраларни ёқтирмайсиз, бировнинг бачкана қилиқлари ва кўп гапириши ғашингизга тегади.

9 – 13 балл. Сиз жуда мулоқотчансиз (баъзида меъёридан ортиқ), қизиқувчан, гапдонсиз, ҳар хил масалалар бўйича ўз фикрингизни билдиришни яхши кўрасиз, бу эса баъзида атрофдагиларни ғашига тегади. Нотаниш одамлар билан бажонидил танишасиз, одамларнинг диққат марказида бўлишни ёқтирасиз. Ҳеч кимнинг илтимосини ерда қолдирмайсиз, лекин берилган ҳамма ваъдаларни бажара олмаслигингиз мумкин. Баъзида жаҳл устида қаттиқ гапириб юборасиз, бироқ тезда жаҳлингиздан тушасиз. Жиддий муаммолар билан тўқнашганда сизга сабр – тоқат етишмайди. Аммо ҳохласангиз ҳеч қандай муаммо олдида таслим бўлмаслигингиз мумкин.

4 – 8 балл. Сиз жуда мулоқотчансиз, гапингиз ичингизга сиғмайди. Доим ҳамма воқеалардан хабардорсиз, ҳар хил баҳс мунозара, тортишувларда қатнашишни хуш кўрасиз, лекин жиддий мавзулар сизни зериктириб юбориши мумкин. Бирор масала бўйича тўлиқ тасаввурга эга бўлмасанингиз ҳам, бу масала юзасидан сўзга чиқишга доим тайёрсиз. Ҳамма жойда ўзингизни эркин ҳис этасиз, ҳар қандай ишга киришиб кетаверасиз, аммо ҳар доим ҳам уни охиригача етказмайсиз. Шунинг учун раҳбарият ва ҳамкасблар сизга бироз хавотир ва шубҳа билан қарайдилар. Бу хусусиятларингиз ҳақида бош қотириб кўринг.

3 ва ундан кам балл. Сизнинг мулоқотчанлик даражангиз меъёрдан ортиқ даражада юқори. Жуда сергапсиз, сизга алоқаси бўлмаган ишларга аралашаверасиз, ҳал этишга қурбингиз етмайдиган муаммоларни бартараф этишга киришаверасиз, ихтиёрий ёки ихтиёрсиз равишда ҳар хил низоларнинг келиб чиқишига сабабчи бўлиб қоласиз. Анча хафаланувчан, жазавага мойилсиз, жиддий ишни сизга топширмаган маъқул. Ўзингизнинг устингизда, характерингиз устида ишланг. Аввало ўзингизда сабр – тоқатни, вазминлик ва босиқликни тарбияланг, бошқаларга ҳурмат кўзи билан қарашни ўрганинг. Энг муҳими, ўз соғлигингиз ҳақида қайғуринг. Ишонинг бундай ҳаёт тарзининг оқибатлари жиддий бўлиши мумкин.

Назорат саволлари

1. Ёшлар етакчисининг мулоқотчанлик маданияти нималарда намоён бўлдаи?
2. Етакчининг мулоқотда ўзини тутиши.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Нишонова З.Т., Алимова Г.К. Болалар психологияси ва психодиагностикаси Т.: ТДПУ 2017 – 264 б.
2. Ғозиев Э. Онтогенез психологияси Назарий- экспериментал таҳлил Т.: Ношир 2010. – 356 б.
3. Дўстмухамедова Ш.А., Нишонова З.Т. ва бошқалар. Ёш давлари ва педагогик психология Т.: Фан ва технологиялар 2013 – 343 б.
4. Шаповаленко И.В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология): учебник для студентов вузов. – М.: Гардарики, 2007. – 349 с.

КЕЙСЛАР ТҰПЛАМИ

Микрокейс-1

“... IX синфда бизга янги ўқитувчи келди, у бизнинг синф раҳбаримиз бўлди. Бизнинг синфимиз мактабдаги энг яхши синф ҳисобланарди. Аввалги синф раҳбаримизнинг раҳбарлик услуби-демократик услуб эди. Жамоада кайфият доимо тетик эди. Ҳис-туйғу некбинлиги ҳаммага хос эди. Мен Т.В. синфдаги “юлдузлар”ни ажратиб кўрсатмасди демокчи эмасман. Йўқ, бизнинг синфимизда учта пешқадам бор эди. Т.В. уларга таяна олар, уларнинг таъсиридан фойдаланиб, интизом ва жамоа уюшқоқлигини мустаҳкамларди. Лекин унинг кимнидир ёқтирмаганлигини эслай олмайман. У ҳаммани ҳис этар, ҳаммани ажратиб кўрсатишга интилар эди. Ишонч маслаҳат бериш, ахборот унинг раҳбарлигини асосий шакллари эди. Тўғри буйруқлар ҳам бўларди, лекин бу буйруқлар ундан эмас, синф фаолларидан чиққан бўлар эди. IX синфгача бизда яна ана шундай муҳит бўлган эди. 8 синф охирларидаёқ биз Т.В. кетаётганлигини билардик. Ҳамма хафа ҳамма чуқур қайғуда эди.

С.А. билан биринчи тарбиявий соатимиз қизгин ўтди. Биз мактабдаги бундан кейинги йилларимиз ҳақида гапирдик – бу суҳбатда барча фаол иштирок этди. Биз бу икки йил унутилмас бўлишини хоҳлардик, албатта. С.А. бизларга “Олтин тоғлар” ваъда қилди. Биз у ерга бу ерга борамиз деб катта ваъдалар берди. Биз бу икки йилни эслаб қолишимиз кераклигини ва шу каби гапларни гапирди. Тарбиявий соатда биз синф етакчиси билан болалардан тушадиган таклифларни пухта ўйлашни топширишга қарор қилдик. Ҳар бир секторга (ўқув оммавий маданий) бир йилга мўлжалланган иш режасини ўйлаб кўришни топширдик. Лекин орадан икки уч кун ўтгач С.А. дарсдан кейин синф фаолларини олиб қолиб бизни 9 синфнинг бир йилга мўлжалланган иш режамизни ўқиб берди, ваҳоланки болалардан қутига (фикр мулоҳазалар билдирилган ёзувлар битилган қоғоз ташланадиган махсус жойга) ҳали таклифларнинг тушиши давом этаётган эди биз изтиробда эдик. Лекин С.А. ташаббускорлик билан шуғулланиш етар, 9 А синфнинг режаси бор, бизники эса ҳали ҳам йўқ, ишга шундай муносабатда бўлсак (у таклиф ёзилган қоғозларни назарда тутаётган эди) яна ярим йил режасиз юрамиз деди. Биз норозилик билдира бошладик. Лекин бунга жавобан бу йилларда ҳарактеристикалар ҳақида ҳам ўйлаб кўриш керак деган дўқ-пўписани эшитдик. Биз бу мажлисдан гаранг бўлиб тарқалдик. Бизга бизни асло қизиқтирмайдиган бир талай тадбирларни тикиштиришгани нафратимизни кўзғатарди. Синф бурчаклари кўриги олдидан С.А. шахсан ўзи редколлегиямиз тайёрлаган синф бурчагини қайтадан ишлаб чиқди. Эскиси гўё чиройли эмас, у эса уни чиройли қилган эмиш. Бизга алам қиларди С.А. ашаддий авторитар раҳбар эди. Ҳозир мен у синфимизнинг кучли эканлигини ўзини -ўзи бошқариш ривожланганлигини жамоа таркиб топганини била туриб нега бундай иш тутган

экан деб ўйлайман. Балки ўз обрўсини йўқотиб қўйишдан қўрққандир. Унинг даврида синф позициясини бериб қўйиб энг яхшиси бўлмай қолишдан чўчигандир. С.А. энг кўп ана шундан қўрққан. Биз жамоат ишида бизга қизиқарли бўлгани учун эмас, биринчи ўринда қўлдан бой бермаслик учун иштирок этишимиз керак эди. Биз “Кузги балга тайёргарлик кўришда у бизнинг мактабдаги сўнгги балимиз бўлгани учун эмас, балки бу якун чиқаришда ҳисобга олиниш учун фаол иштирок этишимиз керак” эди. Биз бу биринчи ўринни ҳатто жуда ёмон кўриб қолдик. С.А. келиши билан жамоадаги кайфият ҳам ўзгарди. Бизда кичик болаларга хос бўлган атайин тескари иш қилиш истаги пайдо бўлди. Синфда тўла лоқайдлик ҳукм сура бошлади демочи эмасман лекин аввал мавжуд бўлган ғайрат шижоат умидворлик йўқ эди. Аваллари қизиқарли баҳслар тарбиявий соатлар бўлар эди. Энди эса жуда зерикарли бўлиб қолди. Тарбиявий соатда 10-15 минут панд насихат қилинади. 10 синфда сиёсий соатларни синф раҳбари ўтказади. Ҳамма синф ички тадбирлардан совиди, лекин биз мактаб тадбирларига тайёргарлик кўраётганимизда синф ҳаяжонга тушар эди. Бизнинг дурустгина қизлар рақс гуруҳимиз бор эди, ўғил болаларимиз эса мактаб ансамбилида қатнашишар эди. Биз кечкурунлари репетицияга тўпланар эдик, айти пайтда деярли бутун синф йиғилар эди, чунки ҳаммага иш етарли бўлар эди. Бу ерда С.А. бўлмасди. Бизларнинг ҳаммамизда 10-синфдаги янги йил мухрланиб қолди. Уни сценарийдан тортиб арча ўйинчоқларигача ўзимиз ташқил этган эдик. Шундай қилиб, умуман гапирганда жамоадаги кайфият барқарор эмас эди, биз синф тадбирларига лоқайд қараб синфдан ташқарида фаолликка интилардик. Биз мактабдаги дўстларимиз билан учрашамиз, ўтмишни, мактабни эслаймиз. Ҳатто ҳозир, катта одамлар бўлиб қолганимизда ҳам биз синф раҳбаримиз С.А. ни биз билан алоқа боғлай олмагани учун ҳар қалай қоралаймиз. Тўғри, биз ҳам ёш бола эмас эдик, лекин рўй берган нарсаларнинг кўпида у айбдор эди.

Саволлар.

1. Гуруҳдаги ижтимоий муҳит нималарга боғлиқ?
2. Жамоада ўқувчиларни жипслаштириш учун педагог қандай йўл тутиши лозим?
3. Ўз жавобларингизни қуйидаги жадвалда умумлаштинг:

Муаммо	Муаммонинг сабаблари	Муаммонинг ечими

Микрокейс-2

“...Таснифлаш учун олинган жамоанинг ривожланиши жўн эмас. Бошланғич мактабдаги раҳбарликнинг демократик усули 4-синфда авторитар усул билан алмашди. Бизда Янги синф раҳбари – математика муаллим пайдо бўлди. У ўқувчиларни жуда қатик тутиб туришга одатланган эди, тарбиявий соатлар панд насихат соатларига айланди. О.И. нинг умумий маданий даражаси ўртачадан пастроқ эди. У қиз болани доскага чиқариб, унинг кўйлаги этагининг бир чеккасини кўтариши ва айна пайтда: “Хамма ёгингни қора куя қилибсанку. Бундай калта кўйлақда юриб бўладими ахир? Ўзингиз ўйлаб кўринг, бу ерда ўғил болалар ўтиришган бўлса, у эса ...”-дейиши мумкин эди. О.И. нинг фанни билиши ҳам унчалик эмас эди. 7-8 синфлардаёқ болалар кўпинча мактаб олимпиадаларида ўзлари еча олмаган масалаларни олиб келишарди ва О.И. уларни еча олмасди. 9-синфда янги математика ўқитувчисига биз билан жуда кўп шуғулланишига тўғри келди, чунки у дарс бераётган фанни деярли билмас эди...

Йиллар ўтди. Биз энди кўп нарсаларни англаб етишга уринамиз, кўпгина мактаб мураббийларини миннадорчиллик билан эслаймиз. Лекин ҳеч ким, ҳатто унинг собиқ “эркатойлари” ҳам О.И.ни изтиробга тушмай эслолмайди.

4-синфга келганимизда биз бир бутун нарса эдик. Эндигина пионер отряд тузилган, биз ҳақиқий ҳаёт билан яшашни хоҳлар эдик. Лекин афсус бўлар ҳозирча рўёбга чиқмади... Дастлабги пайтларда биз бошланғич синфларда ўқитган ўқитувчимиз – синфимизда рўй бераётган воқеалардан жуда изтиробга тушадиган ажойиб инсон, тажрибали педагог ҳузурига бориб турар эдик. Лекин бу янги синф раҳбарига ёкмас эди. 4-синфдан 6-синфгача биз бирон марта бўлса ҳам синф ишларини манфаатдорлик билан муҳокама қилган ҳолни эслай олмайман. Ҳар доим фақат синф раҳбари гапирар, биз эса сукут сақлар эдик. Бизнинг синфимиз кучли эди, деярли ҳамма яхши ўқирди. Агар айрим болалар ҳақида гапирадиган бўлсак, деярли ҳар бир бола қизиқарли шахс эди. Кўпчилик мактабдан ташқари тўғарақлар ва секцияларда фаол қатнашарди. “Мактабда ҳам синфдан ташқарида ҳам кўп болалар жамоат ишлари билан шуғулланишар эди” синфда эса ҳақиқий жамоа йўқ эди, чунки аҳамиятга молик ишни ўзи йўқ эди. Қилинган ишлар эса фақат хўжакўрсинга қилинар эди. Синфнинг расмий ва норасмий тузилмалари мутлақо бир-бирига мос келмасди. Бунинг сабаби шундаки, синф раҳбари барча лавозимларга ўз «эркатойлари»ни қўйишга уринар эди, уларнинг кўпчилиги эса ўз нуқтаи назарига эга бўлмай. О.И.нинг кўрсатмасига асосан ҳаракат қилишарди. Лекин амалда фаолият йўқ эди.

Энди бизни ҳеч ким ҳаракатга сололмайдиганга ўхшарди. Лекин тўсатдан мўжиза рўй берди. 7-синфда бизда С исмли бола пайдо бўлди.

У Тошкентдан келган эди. Ҳар томонлама билимдон, улкан ташкилотчилик қобилиятларга эга бўлган, ички ва ташқи маданиятни ўзида мужассамлаштирган бу бола тез орада синфнинг муҳаббати ва ҳурматиға сазовор бўлди. Шундай бўлдики, С таркибига ушбу ишнинг муаллифи ҳам кирган кичик гуруҳға дарҳол аъзо бўлди. У тез орада бизнинг пешқадамимизға айланди. С ўзининг собиқ синфда амалға оширилган ишлар ҳақида кўп ҳикоя қилиб берар эди, биз жуда қизиқиб қолдик: биз ҳам шундай қилсак бўлмайдими? Синфдаги бошқа болалар билан гаплашдик. Айрим болалар бизни кўллаб-қувватладилар, кўпчилик пассив муносабатда бўлди қилиб кўрингларчи, ниманинг уддасидан чиқар экансиз, биз эса қараб турамиз. “Мўъжизалар кечаси” биринчи катта тадбир бўлди. Физика ва химия муаллимлари бизға катта ёрдам беришди. Кеча жуда муваффақиятли ўтди. Шундан кейин болалар синфдаги вазиятни ўзгартириш мумкин ва зарурлигини тушундилар. Бир хиллик, мазмунсиз ҳаёт барчанинг жонига теккан еди. С синф ишларини очик танқид қилди ва аниқ иш режасини таклиф этди. Энди синф раҳбаридан ҳеч ким кўркмас эди..

Синфда ишлар қизиқ кетди. Биз бутун синфимиз билан ёзги таътилда Самарқандға бориш иштиёқи билан ёна бошладик. Бунинг учун мактабда биринчи ўринни эгаллашимиз керак эди. Бу осон эмас эди. Ҳамма биз фақат яхши ўқий олишимизға одатланиб қолган эди. Йил якунларига кўра 7-А синф мактабда энг яхши деб топилганда ҳама ҳайратдан ёқа ушлаб қолди. Биз ўзимиз ўзимизни танимас эдик. Биз учун яшаш қизиқарли бўлиб қолди, биз ўзимизға ва ўз кучимизға ишонч ҳосил қилдик. Биз тўла ўзини ўзи бошқаришға ўтган эдик. Дарслардан кейин ҳеч ким синфдан кетишға шошилмасди. 8-синфда энди ҳақиқий жамоа вужудға келди. Москваға сафаримиз бизни янада жипислаштирди. С бизнинг раҳбаримиз бўлди. Энди ҳеч ким ўзини синфдан ташқарида тасаввур этолмасди. Дўстона гуруҳлар сақланиб қолди, лекин эндиликда улар биргаликда уюшган жамоадан иборат эди.

9-синфда бизға янги синф раҳбари-адабиёт муаллими келганда қувончимиз чексиз эди. Бу жуда иштиёкли, ўз фанини чуқур биладиган, ажойиб инсоний фазилатларға эга бўлган инсон эди. У жамоамизға тез киришиб кетди. Энди бизнинг ҳатто ўртоғимиз, жамоамизнинг аъзоси бор эди ва аввалгидек диктатор эмас эди. Синфимиз мактабни битириб кетгунча энг яхши синф номини сақлаб қолди. Ҳозир ҳам бизнинг жамоамиз тарқаб кетган эмас. Биз турли шаҳарларға жўнаб кетдик, лекин йил ўтмай, бутун синфимиз бирга тўпланиб туради

Саволлар.

1 Синф жамоасини бошқаришда қандай йўл тутилган?

2. Гуруҳдаги шахслараро муносабатлар қайси омиллар таъсирида юзага келган.

3. Ўз жавобларингизни қуйидаги жадвалда умумлаштиринг:

Муаммо	Муаммонинг сабаблари	Муаммонинг ечими

Микрокейс-3

Маълум муддат тиббий даволанишда бўлиб, янги ўқув йилидан яна қайтадан ишга қайтган математика ўқитувчиси Н.Хафизов 8-синф ўқувчиларида алгебра фанидан амалий машғулоти ўтказётган эди. Амалий машғулотида ўқувчиларни кичик гуруҳларда ишлашларини ташкиллаштирди. Ўқувчилар кичик гуруҳларда ишларни давом эттираётган бир пайтда, машғулоти бошланганига ўттиз дақиқа бўлганида мазкур гуруҳ талабаси А.Садикова эшикни очиб, синфга киришга рухсат сўради. Ўқитувчи эса машғулоти бошланганига анча вақт бўлганини, у бир неча маротабадан бўён кечиқиб келаётганини айтиб, машғулоти вақтида кечга қолган ўқувчи А.Садикованинг синфга киришига рухсат бермади. Ўқувчи эса, синфдан чиқиб кетишни хоҳламади. Ўқитувчи ундан синфдан чиқиб кетишни талаб этди ва охир-оқибат хонадан чиқариб юборди. Эртаси куни аудиторияга киритилмаган қизнинг онаси номидан мактаб директорига шикоят хати келиб тушди. Шикоят хатида ўқувчи-қизнинг онаси тоби йўқлигига қарамасдан ва ҳар қандай ҳолатда ҳам ўқитувчи ўқувчини машғулотида киритмасдан, уни туртиб синфдан чиқариб юборгани педагогик этика зид иш эканлиги, ўқитувчининг компетентлигини аниқлаш учун Давлат тест марказидан холис экспертлар чақириб, синовдан ўтказиш ва шикоятга ёзма равишда жавоб қайтариш, агар керакли чора кўрилмаса, юқори ташкилотларга мурожаат қилиши ҳақидаги талабни қўйган эди.

Эртаси куни мактаб директори ва ўринбосари Н.Хафизовни бу ҳақида огоҳлантирди. Ўқитувчи эса директорга у ҳеч қандай ортиқча ҳаракат қилмагани, ўқувчи қиз ҳамма вақт дарсга кечиқиб келишини айтиб қўпол муносабатда бўлди. Бир ҳафта муддат ўтиб, тумани ХТБ бўлими мудираси директордан мазкур масалани йиғилишда муҳокама қилиб, қарор чиқариб беришни сўради.

Педагогик кенгашда мазкур масала муҳокама этилди. Профессор-ўқитувчилар ҳар қандай вазиятда ҳам Н.Хафизовни қўллаб-қувватлашларини билдирди. Бироқ ўқувчи-қизнинг бетоб эканлигини ҳисобга олиб, ундан узр сўраш ҳақидаги таклифни киритишди. Н.Хафизовга сўз берилганда эса, у педагогик одобига зид ҳеч қандай хатти-ҳаракат содир этмаганлигини, ўқувчи-қиздан узр сўрамаслигини билдирди. Орадан бир ҳафта муддат ўтиб,

Н.Хафизов мактаб директорининг ишдан бўшамаслиги ҳақидаги илтимосига қарамасдан, ўз аризасига кўра вазифасидан озод этилди.

Юқорида келтириб ўтилган вазиятни таҳлил этинг. Сиз Н.Хафизовнинг ўрнида бўлганингизда қандай йўл тутган бўлар эдингиз? Н.Хафизовнинг ишдан бўшаб кетиши тўғри бўлдики?

Аниқ вазиятларни босқичма-босқич таҳлил этиш ва ҳал этиш бўйича тингловчиларга услубий кўрсатмалар

Иш босқичлари ва вақти	Маслаҳат ва тавсияномалар
1. Кейс билан танишиш (индивидуал) – 3 дақиқа	Тақдим этилган аниқ вазиятлар билан танишиб чиқинг. Муаммоли вазият мазмунига алоҳида эътибор қаратинг. Муаммоли вазият қандай масалани ҳал этишга бағишланганлигини аниқланг.
2. Кейсдаги асосий ва кичик муаммоларни аниқлаш (индивидуал ва кичик гуруҳларда) – 5 дақиқа	Кейсдаги асосий ва кичик муаммоларни аниқланг. Ўз фикрингизни гуруҳ билан ўртоқлашинг. Муаммони белгилашда исбот ва далилларга таянинг. Кейс матнидаги ҳеч бир фикрни эътибордан четда қолдирманг.
3. Муаммо ечимини топиш ва эришиладиган натижани аниқлаш – 7 дақиқа	Гуруҳ билан биргаликда муаммо ечимини топинг. Муаммога доир ечим бир неча вариантда бўлиши ҳам мумкин. Шу билан бирга сиз топган ечим қандай натижага олиб келиши мумкинлигини ҳам аниқланг.
4. Кейс ечими учун таклиф этилган ғоялар тақдимоти (кичик гуруҳларда) – 5 дақиқа	Гуруҳ билан биргаликда кейс ечимига доир тақдимотни тайёрланг. Тақдимотни тайёрлашда сизга тақдим этилган жавдалга асосланинг. Тақдимотни тайёрлаш жараёнида аниқлик, фикрнинг ихчам бўлиши тамойилларига риоя қилинг.

Кейс ечими учун таклиф этилган ғоялар тақдимоти учун чизма намунаси

Муаммо (асосий ва кичик муаммолар)	Ечим	Натижа

-Кечирасиз, мен яна дарсга тайёрланмай келдим,-деди танаффусда ўқувчи ўқитувчига.

-Яна? Нима учун?-одатга айланган норози оҳангда сўради ўқитувчи. Лекин ўқитувчи ўзини бироз тутиб олди, ўқувчини қойиш учун айтадиган гаплари томоғига тикилиб қолгандай бўлди.

-Айтолмайман. Лекин у мен учун жуда зарур эди. Узрли сабабга кўра тайёрлана олмадим... Сиз ишонасизми?

-Ҳа Валижон, ишонаман. Келажакда тузалишинга ҳам ишонаман. Тушунтирмай қўяқол, керак эмас...

Саволар:

1. Ўқитувчи тўғри иш тутдими?
2. Бунда унинг қандай шахсий сифатлари намоён бўлди?
3. Бундай вазиятда ўзингизни қандай тутардингиз?
4. Мактаб ҳаётидан ушбу мазмундаги вазиятга мисол келтиринг.

A decorative graphic consisting of two large, dark blue brackets, one on the left and one on the right, framing the central text.

МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

Мустақил ишни ташқил этишнинг шакли ва мазмуни

Тингловчи мустақил ишни муайян модулни хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиб тайёрлаши тавсия этилади:

- меъёрий хужжатлардан, ўқув ва илмий адабиётлардан фойдаланиш асосида модул мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи дастурлар билан ишлаш;
- махсус адабиётлар бўйича модул бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- тингловчининг касбий фаолияти билан боғлиқ бўлган модул бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш.

Мустақил таълим мавзулари

1- топшириқ: Ёш психологияси ҳамда педагогик психология фанларининг шаклланиши ва ривожланишига муносиб ҳисса қўшган қуйидаги олимларнинг қаламига мансуб асарларни кўрсатинг. Бунда қуйида келтирилган жадвал ўртасидаги икки ёнма-ён бўш устунга чап тарафдан тегишли асарнинг тартиб рақамини ўнг тарафдан олимнинг тартиб рақамини ёзиб қўйиш талаб қилинади.

№	Асарлар	Асар тартиб рақами	Олим тартиб рақами	Олимлар	№
1	“Одам тарбия предмети сифатида” (1868-1869)			У.Джемс	1
2	“Ўқитувчилар билан психология ҳақида суҳбатлар” (1902)			А.П.Нечаев	2
3	“Бола руҳияти” (1888)			К.Бюллер	3
4	“Тарбиячи ва ўқитувчилар учун психологик очерклар” (1901-1908)			А.Гезелл	4
5	“Олти ёшгача бўлган давр психологияси”(1915)			Э.Шпрангер	5

6	“Болаларнинг оиладаги тарбияси ва унинг аҳамияти” (1912)			П.Ф.Лесгафт	6
7	“Ўспиринлик даври психологияси”(1924)			К.Д.Ушинский	7
8	“Мактабгача ёшдаги боланинг ақлий ривожланиши” (1925)			В.Прейер	8
9	“Ўспиринлик” (1904)			Г.Холл	9
10	“Боланинг маънавий ривожланиши” (1918)			В.Штерн	10

2-топшириқ: Юқорида номлари келтирилган муаллифларнинг асарларидан исталган 3 таси бўйича 10 бетдан кам бўлмаган эссе ёзиб келинг.

ГЛОССАРИЙ

Ақл - кишининг умумий билиш қобилияти бўлиб, уни билим ва тажрибаларни эгаллашга ва уларни амалда қўллашга тайёрлиги, шу билан бир қаторда кишининг муаммоли вазиятларда ақл - фаросат билан ўзини тута олиш.

Амалий тафаккур – кўпинча вақт танқислиги шароитида юзага келадиган ва ҳатти - ҳаракатларнинг мақсадини аниқлаш; режа лойиҳаларни ишлаб чиқиш билан боглиқ.

Англаш қобилияти – ўқитувчиларнинг таълим ва тарбия жараёни моҳияти, қонуниятлари, талабаларнинг ёш, психологик ва шахсий хусусиятлари, таълим иштирокчилари ўртасидаги муносабат мазмуни, педагогик фаолиятни самарали ташкил этиш шартлари ҳамда кутиладиган натижаларни англашга имкон берадиган индивидуал психологик хусусият

Артикуляция (лот. “articulation” < “articulare” – “аниқ талаффуз қилмоқ”) нутқ орган (аъзо)ларининг товуш ҳосил қилишдаги ҳаракатлари ҳолати

Билиш - психик акс эттириш жараёни, билимларни эгаллаш ва ўзлаштиришни таъминлайди, билишга қизиқиш – ақлий интеллектуал ҳислар маҳсули, бу одамнинг теварак - атрофдаги оламни билиш эҳтиёжи тариқасида намоён бўлади.

Билиш қобилияти – ўқитувчининг таълим жараёнининг иштирокчилари – талабалар, ота-оналар, ҳамкасблар ва таълим муассасасининг раҳбарлари билан осон мулоқотга киришиш, улар билан муносабатни тўғри йўлга қўйишга ёрдам берадиган индивидуал психологик хусусият

Гностик (юнон. Gnosis - билим, таълим) - бутун борлиқни билишга йўналтирилган фаолият.

Диапазон (юнон. “diapason” – “барча (торлар) орқали”) – товуш ҳажми бўлиб, унинг чегараси энг юқори ва қуйи оҳанглار билан белгиланади.

Дикция (лот. “diction” – “талаффуз қилиш”) – сўзларнинг аниқ талаффуз қилиниши

Зехн, лаёқат - нерв тизимининг баъзи генетик назариялари анатомик - физиологик хусусияти бўлиб, у кишида қобилиятлар таркиб топиши ва ривожланишининг дастлабки индивидуал туғма табиий заминидир.

Жест (гавда, қўл ва оёқ ҳаракатлари) – муайян ҳодиса ёки объектга нисбатан муносабатнинг гавда, қўл ва оёқ ҳаракатлари ёрдамида ифодаланиши

Ижтимоий компетентлик – ижтимоий муносабатларда фаоллик кўрсатиш кўникма, малакаларига эгалик, касбий фаолиятда субъектлар билан мулоқотга кириша олиш

Индивидуал ривожланиш дастури (ИРД) – ҳар бир шахс ёки мутахассиснинг ўзида маълум сифат, БКМ, касбий компетентликни шакллантириш ва ривожлантириш эҳтиёжлари асосида ишлаб чиқилган шахсий-амалий ҳарактердаги дастур

Инновацион компетентлик – педагогик жараёни такомиллаштириш, таълим сифатини яхшилаш, тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишга доир янги ғояларни илгари суриш, уларни амалиётга муваффақиятли татбиқ этиш

Интуиция (лот. “intuition” < “intueri” – “синчиклаб, диққат билан қарамоқ”) – мантикий боғланмаган ёки мантикий хулосага келиш учун етарли бўлмаганда қидирув йўналишлари асосида масалани ечишнинг таркибини бўлган эвристик (унумли ижодий фикрлаш) жараёни

Компетентлик – ахборот муҳитида зарур, муҳим, керакли, фойдали маълумотларни излаш, йиғиш, саралаш, қайта ишлаш ва улардан мақсадли, ўринли, самарали фойдаланиш

Касбий билимларни пухта ўзлаштириш маданияти – педагог томонидан мавжуд педагогик билимларни пухта ўзлаштириш йўлида амалий ҳаракатларнинг ташкил этилаётганлигини англатувчи сифат

Касбий зийраклик – ўқувчилар руҳий ҳолатларини, дарс, тарбиявий тадбирларни ўтказишга бўлган иштиёқларини тўғри баҳолаш, уларнинг ўзаро ёки педагоглар билан зиддиятларини англаш, ўқувчи ва гуруҳга таъсир кўрсатишда қулай вазиятини танлай билиш

Касбий компетентлик – мутахассис томонидан касбий фаолиятни амалга ошириш учун зарур бўлган билим, кўникма ва малакаларнинг эгалланиши ва уларни амалда юқори даражада қўллай олиниши

Касбий-педагогик бурч – мутахассис сифатида ўқитувчи томонидан касбий фаолиятда адо этилиши мажбурий бўлган вазифа

Коммуникатив компетентлик – таълим жараёнининг барча иштирокчилари, жумладан, талабалар билан самимий мулоқотда бўлиш, уларни тинглай билиш, уларга ижобий таъсир кўрсата олиш

Компетентлик (ингл. “competence” – “қобилият”) – фаолиятда назарий билимлардан самарали фойдаланиш, юқори даражадаги касбий малака, маҳорат ва иқтидорни намоён эта олиш

Креатив компетентлик – педагогик фаолиятга нисбатан танқидий ва ижодий ёндошиш, ўзининг ижодкорлик малакаларига эгаллигини намоёйиш эта олиш

Креативлик (ингл. “create ” – яратиш, “creative ” – “яратувчи”, “ижодкор”) – индивиднинг янги ғояларни ишлаб чиқаришга тайёрликни тавсифловчи ҳамда мустақил омил сифатида иқтидорлиликнинг таркибига кирувчи ижодий қобилияти

Медитация (лот. meditatio- фикрлаш) - инсон психикасини ва онгини жамланган ҳолга келтириш мақсадида унга ақлий таъсир ўтказиш.

Махсус компетентлик – касбий-педагогик фаолиятни ташқил этишга тайёрланиш, касбий-педагогик вазифаларни оқилона ҳал қилиш, фаолияти натижаларини реал баҳолаш, БКМни изчил ривожлантириб бориш бўлиб, ушбу компетентлик негизида психологик, методик, информацион, креатив, инновацион ва коммуникатив компетентлик кўзга ташланади

Маҳорат (араб. “моҳирлик”, “усталик”, “эпчиллик”) – 1) бирор иш, касб учун зарур ёки шу соҳада орттирилган усталик, санъат, моҳирлик; 2) бир иш ёки фаолиятни юксак даражада, ҳеч бир қийинчиликсиз, ўта моҳирлик билан бажариш; 3) муайян иш, хатти-ҳаракат ёки касбий фаолиятнинг усталик, моҳирлик билан, санъаткорона ташқил этилишига имкон берадиган билим, кўникма ва малакалар мажмуи

Методик компетентлик – педагогик жараёни методик жиҳатдан оқилона ташқил этиш, таълим ёки тарбиявий фаолият шакллари тўғри белгилаш, метод ва воситаларни мақсадга мувофиқ танлай олиш, методларни самарали қўллай олиш, воситаларни муваффақиятли қўллаш

Мимика (юнон. “mimikos” – “тақлидий”) – юз мускуллари ҳаракатлари орқали шахснинг ўз фикри, ҳис-туйғулари, кайфияти ҳамда мавжуд воқеликка муносабатини ифодалаши

Мулоқот жараёнида ахборот алмашиш воситалари – шахслараро мулоқот жараёнида ахборот алмашинувини таъминловчи моддий ва номоддий нарса, омиллар (оғзаки ва ёзма нутқ, паралингвистик ва экстралингвистик тизимлар, мулоқотнинг ташқилий кўлами ва вақти, кўз қарашлар ёрдамида ташқил этиладиган алоқа, белгиларнинг оптик-кинетик тизими (мимика, пантомимика, жестлар – гавда, қўл ва оёқ ҳаракатлари))

Мулоқот – 1) кишиларнинг ўзаро алоқаси, бир-бирларига таъсир кўрсатишлари кишилар ўртасидаги алоқани тиклаш ва ривожлантириш жараёни; 2) кишиларнинг бир-бирларига таъсир кўрсатиши асосида улар ўртасида рўй берадиган ахборот алмашинуви

Мулоқот маданияти – 1) мулоқот жараёнини ахлоқий меъёрлар, ижтимоий талабларга мувофиқ ташқил этиш асосида суҳбатдошни тушуна олиш эҳтиёжи ва қобилиятига эгалик; 2) педагогик маданиятнинг таркибий элементларидан бири

Назарий тафаккур – тафаккур турларидан бири, у объектларнинг хусусиятларини, қонуниятларини очишга қаратилган бўлади.

Ноёб қобилиятлар – шахсга хос индивидуал психологик хусусиятнинг шундай тури бўлиб, у жуда кам сонли шахслардагина кузатилади ва кўп учрайдиган психологик ҳодиса саналмайди

Нутқ аппарати – нутқни ҳосил қилишда иштирок этувчи органлар.

Нутқли (ёки товушли) нафас олиш (фонацион, юнон. “phono” – “товуш”) – нафаснинг нутқ жараёнидаги олиними

Нутқ маданияти – ўз фикрини нутқ ёрдамида мантиқли, тўғри, образли, аниқ ва ифодали етказиб бериш малакаларининг ўзлаштирилганлик даражаси

Нутқ техникаси – нутқни тингловчи ёки ўқувчига етказишда қўлланиладиган воситалар мажмуи

Нутқ ҳосил қилувчи органлар – нутқни ҳосил қилиш жараёнида иштирок этувчи органлар (ўпка, иккита бронх, трахея, кекирдак, бўғиз, ҳиқилдоқ, ҳалқум, тишлар, бурун бўшлиғи, лаблар)

Пантомимика – педагог томонидан баён этилаётган муайян фикрни алоҳида ажратиб кўрсатишга, маълум қиёфа орқали гавлантиришга имкон беради гавда, қўл ва оёқларнинг ҳаракати

Паралингвистик тизим (юнон. “para” – яқин, нем. “linguistik” – тил) – мулоқот таркибида сўзли, назарий маълумотларни сўзсиз воситалар билан биргаликда узатилиши англатувчи тизим.

Педагогик мулоқот – педагогнинг ўқувчилар жамоаси, ота-оналар, ҳамкасблар ҳамда раҳбарият билан уюштирадиган суҳбати

Педагогик мулоқот маданияти – педагогнинг ўқувчилар жамоаси, ота-оналар, ҳамкасблар, раҳбарият билан педагогик одоб ва мулоқот талабларига мувофиқ ҳолда уюштириладиган суҳбати

Педагогик мулоқотнинг авторитар услуби – педагогик мулоқотда ўқитувчининг мутлоқ устунлигини ифодаловчи услуб

Педагогик мулоқотнинг демократик услуби – педагогик мулоқотда ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро ҳамкорлигини ифодаловчи услуб

Педагогик мулоқотнинг либерал услуби – педагогик мулоқотда ўқитувчининг эътиборсизлигини ифодаловчи услуб

Педагогик мулоқот услублари – ўқитувчилар томонидан педагогик жараёнда таълим иштирокчилари билан мулоқотни ташкил этишда қўлланиладиган усуллар мажмуи (авторитар услуб, демократик услуб, либерал услуб)

Педагогик новаторлик – педагогик фаолиятда илғор тамойил ёки ғояни асослаш, янги йўл, усул ёки воситаларни тавсия қилиш, уларни амалиётга татбиқ этишга қаратилган ижодий ёндошув

Педагогик одоб – ўқитувчи олдида унинг ўзига, касбига, жамиятга, болаларга ва ўқув-тарбия жараёнининг бошқа иштирокчиларига муносабатда бўлишига нисбатан қўйиладиган ахлоқий талаблар тизими

Педагогик релаксация (лот. “relaxatio” – “заифлашиш”, “бўшашиш”) – таълим олувчиларнинг ҳиссий фаолияти, руҳий-жисмоний қуввати ва ишчанлик қобилиятини қайта тиклаш

Педагогик рефлексия (лот. “reflexio” – “ортга қайтиш”, “акс этиш”) – педагогнинг шахс онги моҳияти ва вазифаларини, шу жумладан, кадриятлари, қизиқишлари, рағбатлантирувчи омиллар, фикрлаш, идрок, қарорлар қабул қилиш, ҳиссий таъсирланиш, хатти-ҳаракатлари ва бошқаларнинг моҳиятини англаб етиши

Педагогик такт (лот. “tactus” – “даҳл қилиш”, “даҳлдорлик”, “ҳис этиш”, “туйғу”) – педагогнинг ўқувчилар билан турли фаолият шакллари бўйича ташкил этиладиган мулоқотда мавжуд ахлоқий тамойиллар ҳамда ҳулқ-атвор қоидаларга риоя қилиши, уларга тўғри ёндошиш малакаларига эгаллиги

Педагогик ҳамдардлик (эмпатия) – педагогга хос сифат (талабалар, оналар, ҳамкасблар ва раҳбарларнинг хатти-ҳаракатлари, ҳиссиётлари, ҳаётий интилишлари, табиатларини тушуниш, бошқалар нуқтаи назарини маъқуллаш асосида жамоадаги муносабатларни меъёردа ташкил этилишини таъминлаш; ўзгаларнинг ички ҳолатини, ўй-фикрларини ва ҳис-туйғуларини тушуна олиш; бошқаларнинг бошига тушган кулфат, фалокатлардан қайғуриш; ролларни қабул қилиш – оғир вазиятда бўлган кишиларнинг ўрнига ўзини тасаввур, мушоҳада ёрдамида қўйиб кўрган ҳолда улардаги ижобий ҳис-туйғуларини қайта тиклашга қўмаклашиш; ўзгаларнинг қайғу-аламларидан, кулфатларидан қайғуриш, кўнгилни кўтарувчи, таскин берувчи сўзлар билан оғир вазиятда қолган кимсаларга ижобий таъсир кўрсатиш

Педагогик қобилият – педагогик фаолиятни оқилона ташкиллаштириш ва олиб борилишига имкон берадиган, амалий вазифаларнинг самарали бажарилишини таъминлашда аҳамиятли бўлган педагогга хос хусусиятлар

Перцептив-педагогик қобилиятлар (лот. “perceptio” – ўзлаштириш) – шахснинг ички дунёсига кира билиш, психологик кузатувчанлик, ўқувчининг психик ҳолатларининг нозик жиҳатларини тушуна олиш қобилияти

Психологик компетентлик – педагогик жараёнда соғлом психологик муҳитни ярата олиш, талабалар ва таълим жараёнининг бошқа иштирокчилари билан ижобий мулоқотни ташкил этиш, турли салбий психологик зиддиятларни ўз вақтида англай олиш ва бартараф эта олиш

Руҳий барқарорлик – руҳий-ҳиссий ҳолат (таъсирланиш)ларнинг давомийлиги ва барқарорлик даражаси

Таълим - шахснинг билим ва фаолият усулларида эгаллашга ҳамда уни мустаҳкам эсда сақлаб қолиш жараёни. Ўқиш ҳар қандай фаолиятнинг зарурий қисмларидан бўлиб, у субъектни ўзгартиш жараёни ҳамдир.

Ташкилотчилик қобилияти – педагог томонидан таълимий ва тарбиявий жараёнларни илмий-назарий, методик ва ҳиссий жиҳатдан тўғри ташкил этилишини англатувчи сифат

Тембр (фр. “timbre” – “кўнғироқ”, “белги”, “тамға”, “фарқловчи белги”) – товушнинг товланиши (товуш рангдорлиги, ёрқинлиги, юмшоқлиги ва алоҳидалиги)ни ифодаловчи хусусият

Шахсий компетентлик – изчил равишда касбий ўсишга эришиш, малака даражасини ошириб бориш, касбий фаолиятда ўз ички имкониятларини намоён қилиш

Экстралингвистик тизим (ингл. “exterior” – “ташқарида”, нем. “linguistik” – “тил”) – гапираётган шахснинг ижтимоий вазифалари билан бевосита боғлиқ ҳолда нутқнинг ташқил этилиши (нутқий танаффуслар, кулгу, йўталиш, нафас олиш, йиғлаш, тутилиш ва б.)ни ифодаловчи тизим

Экстремал компетентлик – ғавқулотда вазиятлар (табiiй офатлар, технологик жараён ишдан чиққан)да, педагогик низолар юзага келганда оқилона қарор қабул қилиш, тўғри ҳаракатланиш малакасига эгалик

Ўзини ўзи баҳолаш (ЎЎБ) – шахснинг ўз-ўзини таҳлил қилиши орқали ўзига баҳо бериши

Ўз-ўзини ривожлантириш – шахснинг ўзида касбий тажриба, малака ва маҳоратни такомиллаштириш йўлида аниқ мақсад ва пухта ўйланган вазифалар асосида мустақил равишда амалий ҳаракатларни ташқил этиши

Ўзини ўзи таҳлил қилиш – педагог томонидан касбий фаолиятда ташқил этаётган ўз амалий ҳаракатлари моҳиятининг ўрганилиши

Ўз устида ишлаш – шахс ёки мутахассис томонидан ўзини ижтимоий ҳамда касбий жиҳатдан ривожлантириш, камолотга эришиш йўлида мақсадли, изчил, тизимли ҳаракатларнинг ташқил этиши

Ўқитувчи нутқи – педагогнинг таълим-тарбия жараёнида тил воситаларидан фойдаланиши

Қобилият – шахснинг осонлик билан бирон фаолиятни эгаллай олишини таъминлайдиган индивидуал психологик хусусият

Ҳис этиш маданияти – педагогик маданиятнинг таркибий элементларидан бири бўлиб, у педагог томонидан таълим жараёни иштирокчиларининг ички кечинмалари, ҳис-туйғулари, ўй-фикрларини тушуна олиши, улар билан самарали мулоқотни ташқил этишини билдиради

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

Махсус адабиётлар.

1. Нишонова З.Т., Алимова Г.К. Болалар психологияси ва психодиагностикаси Т.: ТДПУ 2017 – 264 б.
2. Ғозиев Э. Онтогенез психологияси Назарий- экспериментал таҳлил Т.: Ношир 2010. – 356 б.
3. Дўстмухамедова Ш.А., Нишонова З.Т. ва бошқалар Ёш даврлари ва педагогик психология Т.: Фан ва технологиялар 2013 – 343 б.
4. Шаповаленко И.В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология): учебник для студентов вузов. – М.: Гардарики, 2007. – 349 с.

Интернет ресурслар

1. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги: www.edu.uz
2. Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги: www.uzedu.uz
3. Халқ таълими соҳасида ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантириш маркази: www.multimedia.uz
4. Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги ҳузуридаги Бош илмий-методик марказ: www.bimm.uz
5. Ижтимоий ахборот таълим портали: www.ziynet.uz
6. Психологлар канали www.b17.ru